

ORSZÁGÉPÍTŐ

ÉPÍTÉSZET KÖRNYEZET TÁRSADALOM
A KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS NEGYEDÉVES FOLYÓIRATA

MAGYAR PAVILON, NAGYSZEBEN
VÁNDORÉPÍTÉSZEK CSALÁDI HÁZAI
VÁNDORDIPLOMA • 2006
CSETE GYÖRGY • KEMENCEKÁPOLNA
TANULMÁNYOK • CSANÁDY GÁBOR,
KESERÜ KATALIN, VARGA GÉZA
IN MEMORIAM HATÁR GYŐZŐ

2006/4

Fent: Czégány Sándor: családi ház, Méntelek • lent: Ferencz Attila: családi ház, Szentendre

ORSZÁGÉPÍTŐ

TIZENHETEDIK ÉVFOLYAM

NEGYEDIK SZÁM

KÓS KÁROLY
EGYESÜLÉS

nka
Nemzeti Kulturális Alap

- 2 **MAGYAR PAVILON, NAGYSZEBEN, 2007** – pályamunkák
Müller Csaba • Dobrosi Tamás • Papp Dávid • Eszenyi Ákos és Ujj Mészáros Krisztina
- 7 KULI LÁSZLÓ: Családi ház, Pilisszentkereszt
- 8 FERENCZ ATTILA: Családi ház, Szentendre
- 9 FÁBIÁN RIGÓ TAMÁS – BÖRÖCZ ISTVÁN: Családi ház, Piliscsaba, Klotildliget
- 10 FÁBIÁN RIGÓ TAMÁS – SZEGEDI ANTAL – CHABAN JALAL: Családi ház, Budapest, XII.
- 11 FÁBIÁN RIGÓ TAMÁS – SZEGEDI ANTAL – MOLNÁR LÁSZLÓ:
Szabadtéri színpad, Kolon, Szlovákia
- 12 CZÉGÁNY SÁNDOR: Családi házak, Tass, Méntelek
- 14 CSETE GYÖRGY: Kemencekápolna, Kishegyes
- 16 VARGA GÉZA: A magyar ősvallás
- 23 KESERÜ KATALIN: Domináns kultusz vagy ellenkultusz?
- 26 CSANÁDY GÁBOR: Cigány építés, cigány építészet
- 30 VÁNDORDIPLOMA, 2006
Ujj Mészáros Krisztina • Horváth Balázs
- 34 DEMETER GÁBOR: A páholyház története
- 38 HÍREK, BESZÁMOLÓK
- Pilisszántó, Boldogasszony kápolna
 - Wright-kiállítás a Bank Centerben
 - Szinán-kiállítás Palmanovában
 - Dobai István tünődései a történelemről
 - VÁROSTEREMTŐK II.
 - Hogyan hódítsunk Angliában?
 - Áramlások és szerves építészet
- 46 IN MEMORIAM • HATÁR GYŐZŐ
- 48 IN MEMORIAM • RÓZSA GÁBOR

Köszönjük mindazok támogatását, akik személyi jövedelemadójuk 1 százalékát a Kós Károly Alapítványnak ajánlották fel. Ez az összeg idén 105.986 Ft volt.

A címdalton Czégány Sándor: családi ház, Tass

E számunk az OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM Nemzeti Kulturális Alapprogramja támogatásával készült.

A folyóirat rendszeres támogatói a KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS tagjai: AXIS Építésziroda Kft., BAUSYSTEM Kft., BEÖTHY és KISS Kft., BLOKÖR Kft., BODONYI ÉS Társa Építész Kft., CSIKY és Társa KKT., DÉVÉNYI ÉS Társa Kft., EKLER Építész Kft., Farkas Miklós, HADAS Műterem Kft., KÖR Építész Stúdió Kft., KŐSZEGHY Építészet Bt., KVADRUM Kft., MAKONA Tervező Kft., MÉRMŰ Szövetkezet, PAGONY Táj- és Kertépítész Kft., PARALEL Kft., SÁROS és Társa Építésziroda Bt., TRISKELL Kft., UNITEF-83 Rt, VÁNDOR Építész Kft., valamint a BONEX Építőipari Kft., COMPART Stúdió Kft.

ORSZÁGÉPÍTŐ – a Kós Károly Egyesülés folyóirata. Megjelenik negyedévenként. Kiadja az Egyesülés nevében a Kós Károly Alapítvány; postacím: 1034 Budapest, Kecse utca 25. Bankszámlaszám: 10402166-21629530-00000000 Felelős kiadó: Siklósi József. Felelős szerkesztő: Gerle János; e-mail: gerlej@mail.datanet.hu. Lapterv, tipográfia. Makovecz Benjamin; e-mail: makoveczb@mail.datanet.hu Nyomás: VEL Kft., Budapest. – **ISSN 0866-0069** – A lap előfizethető átutalással, vagy az Alapítványtól igényelt csekken, illetve személyesen. Szerkesztőségi ügyintézés, szervezés, előfizetés az alábbi címen: Artbureau Kft. 1065 Bp. Nagymező u. 4. I/132. telefon/fax: 322-0677; e-mail: haabk@freestart.hu. Egy szám ára: 540 Ft. Előfizetési díj a 2006. évre 1800 Ft. Külföldi előfizetőinknek a postaköltséget is felszámítjuk. Megvásárolható az alábbi boltokban: Balassi Könyvesbolt (Bp. II. Margit u. 1.), Budapest Galéria (Bp. V. Szabadsajtó út 5.), Emese Álma Könyvesbolt (Bp. X. Fehér út 1.), Fehérlófia Könyvesbolt (Bp. VIII. József u. 8.), Írók Boltja (Bp. VI. Andrássy út 45.), Lira és Lant Rt. Szakkönyvtáruháza (Bp. VI. Nagymező u. 43.), Litea Könyvesbolt (Bp. I. Hess András tér 4.), Lyra Könyvesbolt (Vác, Piac u. 1.), Magyar Építészek Szövetsége Könyvtára (Bp. VIII. Ötpacsirta u. 2.), Napkapu Könyvesbolt (Vigadó Galéria, Bp. V. Vigadó tér 2.), Nemzeti Kultúra Boltja (Sopron, Várkertület 13.), Osiris Könyvesház (Bp. V. Veres Pálné u. 4-6.), Püski Kiadó Könyvesboltja (Bp. I. Krisztina krt. 26.), Szkítia Buda Könyvesbolt (Bp. XI. Ménesi út 1/a.), TERC Építőipari Szakkönyvbolt (Bp. XIV. Pillangó park 7-9.), UR Kiadó Könyvesbolt (Bp. VI. Ó u. 19.), Vince Könyvesbolt (Bp. I. Krisztina krt. 34.) Vince Kiadó Műcsarnok Könyvesboltja (Bp. XIV. Dózsa György út 37.), valamint a LAPKER Rt. budapesti és vidéki árusítóhelyein. Az *Országépítő* honlapjának új címe www.orszagepito.org helyett www.orszagepito.hu

MAGYAR PAVILON, NAGYSZEBEN, 2007

Lezajlott a nagyszebeni Magyar Pavilon építészeti ötletpályázatának második fordulója. A zsűri döntése alapján az első díjas Müller Csaba megkezdte a tervek feldolgozását, az engedélyezési és kiviteli terv készítését. Jelenleg az építés költségeinek előteremtése zajlik, támogatók keresésével és pályázatok útján. A hazai támogatások koordinálását a Kós Károly Alapítvány vállalta. A támogatásokat az Alapítvány számlájára várjuk: 10402166–21629530

Részlet a zsűri jelentéséből:

A zsűri tagjai: Guttman Szabolcs főépítész, Nagyszében, Siklósi József építész, a Kós Károly Egyesülés igazgatója, Ertsey Attila építész, Kós Károly Alapítvány kuratóriumának elnöke, Bogos Ernő építész, Csíkszereda, OKKE és Kolumbán Gábor, az Országépítő Kós Károly Egyesület elnöke.

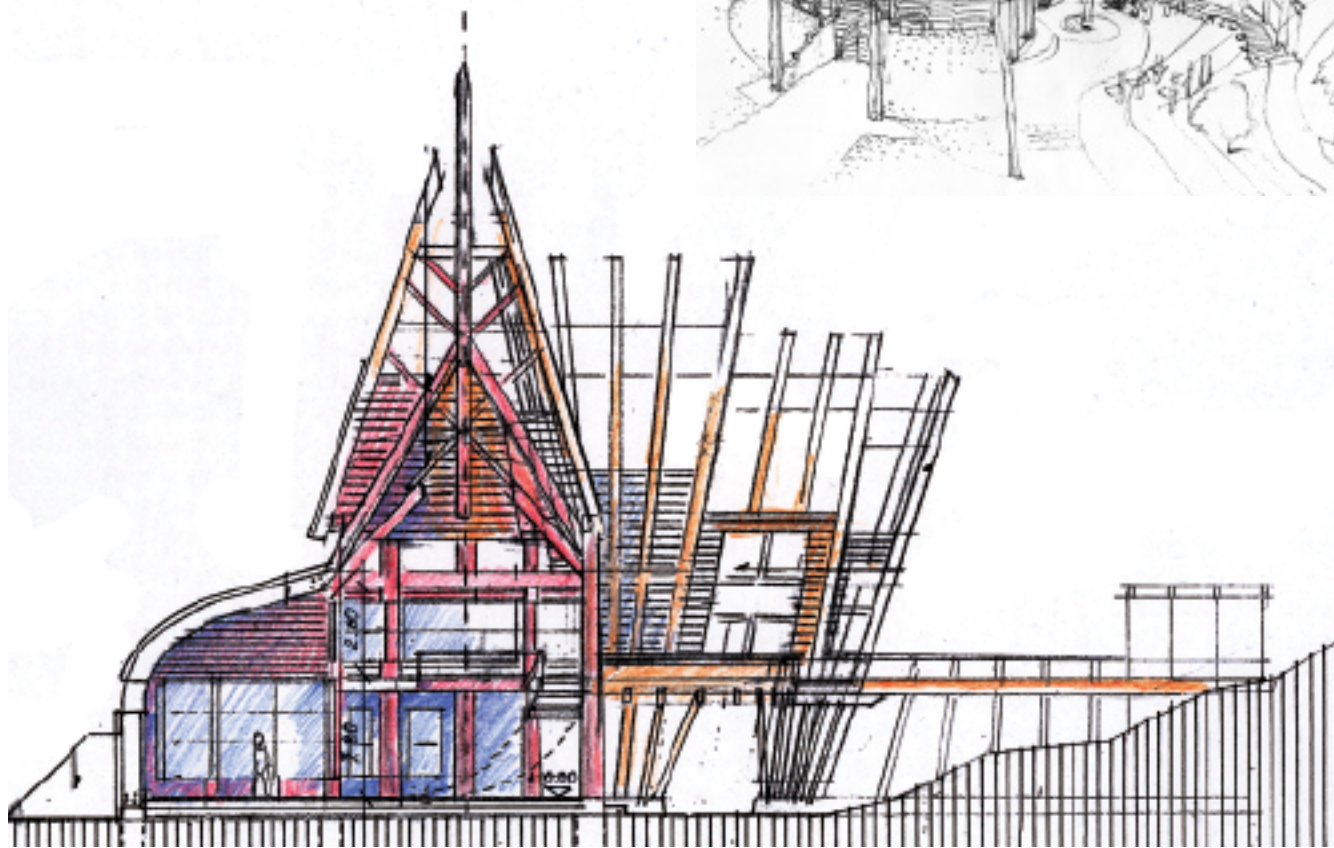
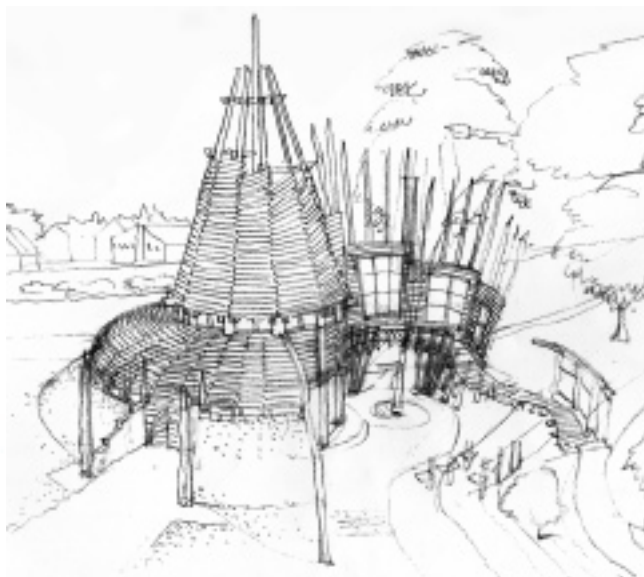
A második fordulóra felkért pályázók közül Albert Sándor akadályoztatása miatt nem tudta elkészíteni az újabb tervét.

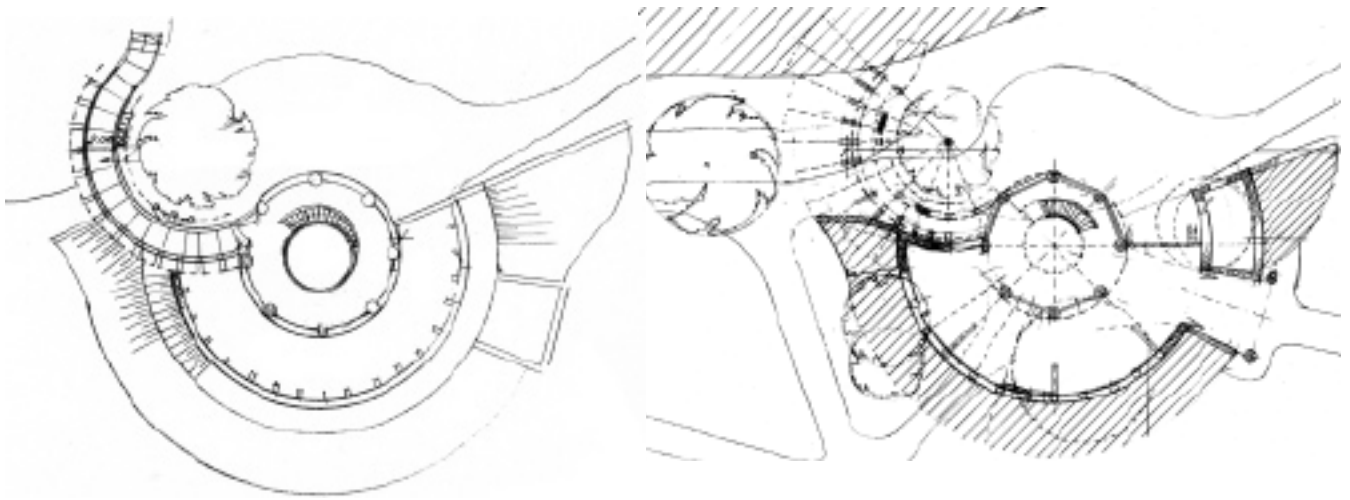
A tervek átnézése után a zsűri a következőket állapította meg: A pályaművek tartalmilag és színvonalukban is továbbfejlődtek, ez köszönhető a pontosabb kiírásnak és a pályázók örvendetes módon megőrzött ambíciójának. Valamennyi pályamű közelített a megvalósítás realitásaihoz.

A pályázat két fordulójának végeredménye: első díj: megbízás az engedélyezési és kiviteli tervek készítésére. Müller Csaba; megosztott második díj: 75-75 000 Ft. Dobrosi Tamás és Papp Dávid; harmadik díj: 50 000 Ft. Eszenyi Ákos és Ujj Mészáros Krisztina. Guttman Szabolcs főépítész megpróbálja a pályaművet más helyszínen, hasonló célra megvalósítani, ennek lehetőségéről később tájékoztat.

MÜLLER CSABA

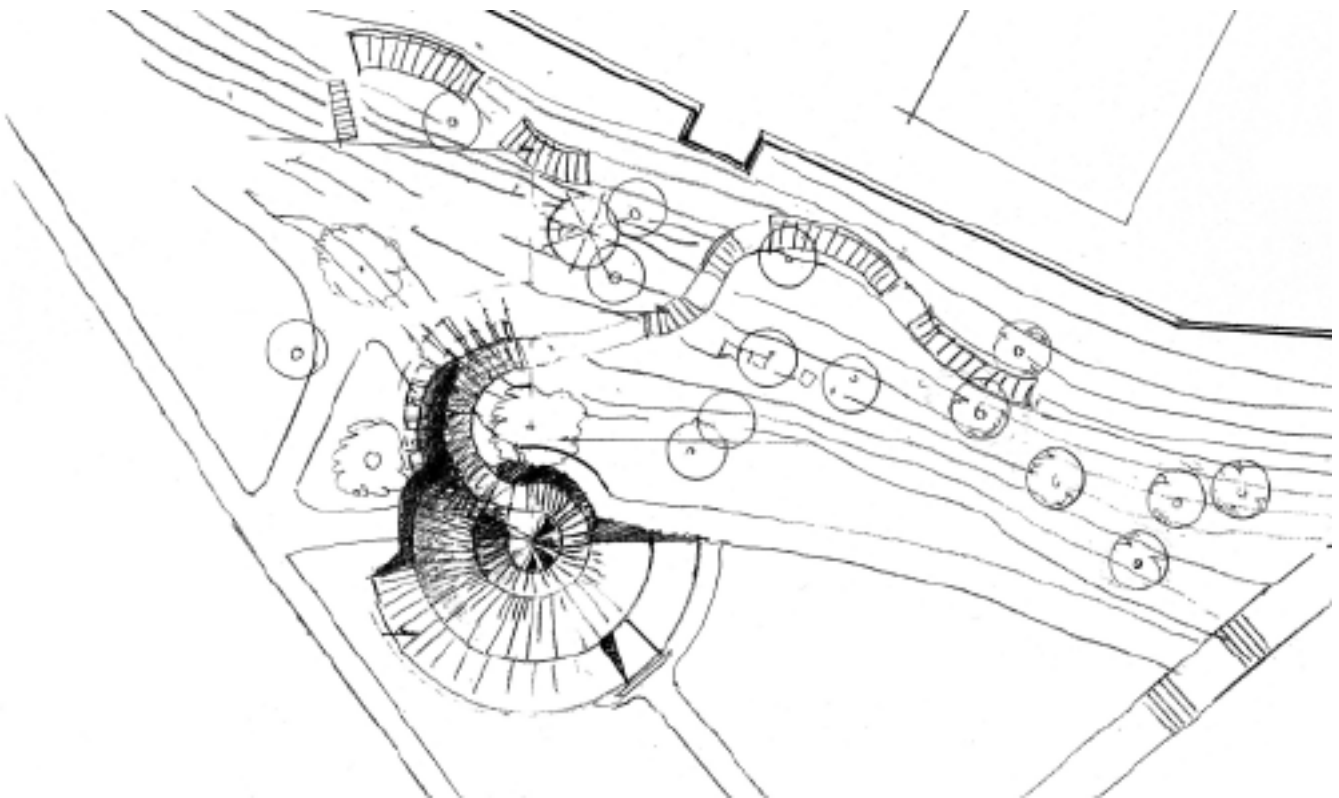
Szoborszerű, komplex jelentéstartalmú épület, mely kapcsolatot teremt kint és bent, fönt és lent közt, a metamorfózis és a Közép épülete, ekként titokzatos módon magyar. A kiállítóter kissé szűkösnak tűnik, a domboldallal való kapcsolat mentén is növelhető lenne a kiállítófelület. Átgondolandó az apácaiskolával való kapcsolat az utóhasznosítás miatt.

A kiállító terem alapformáját egy kiforduló torony alkotja, szögét megtarva a kúpfelület kibomlik és átfordul, felfelé nyitott fordított kúpfelületek keletkeznek. A felületeket alkotó gerendák a földről indulnak és egy hídszerkezetet alkotnak. Erre támaszkodik az emeleten induló galéria, ami átvezet a kiállítóteréből a domboldalon épített installációkhoz, egy ív mentén a park talán egyetlen nyírfája körül. A toronyban lévő lépcső visz fel az emeletre. A tetőt alkotó szarufák a torony körül mindkét

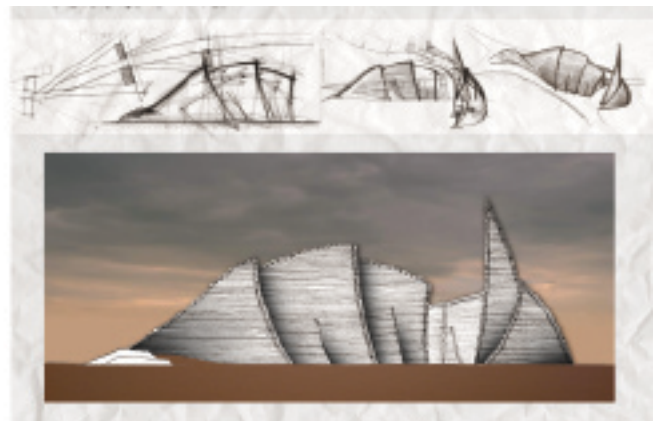
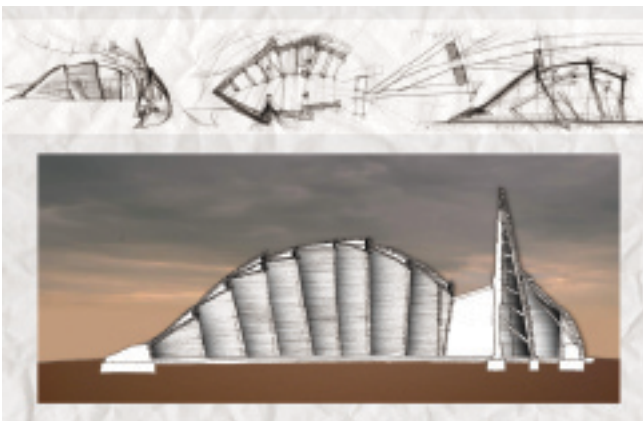
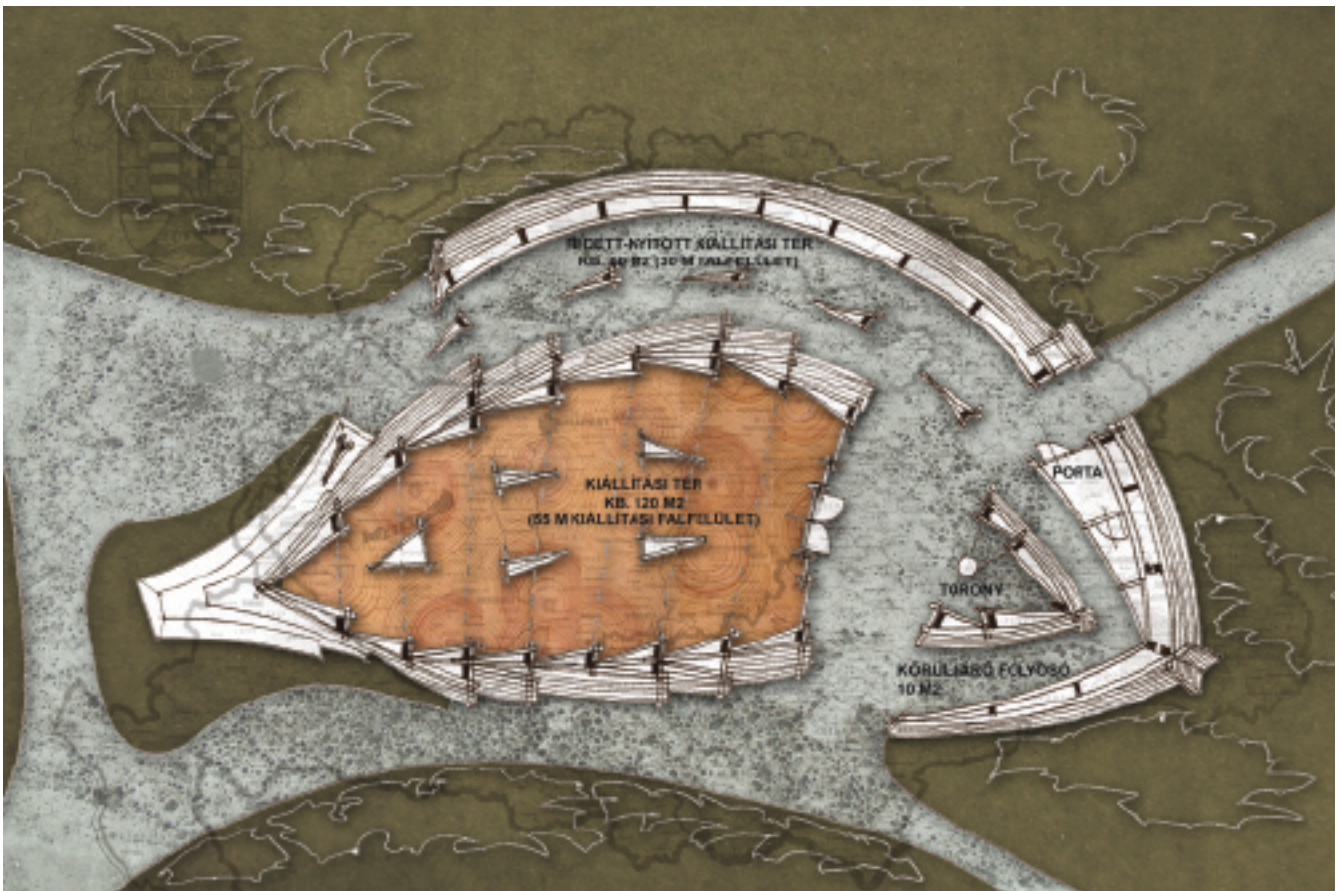
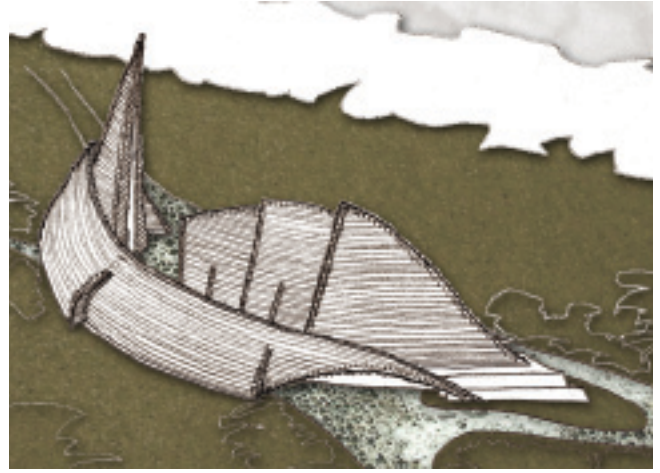
oldalon zsalus deszkaburkolatot kapnak az udvar körül csak a magasságuk egyharmadáig lesznek burkolva, a belső udvarban vetítésre is alkalmas felületet hozva létre. A gömbsüveg szerkezetet ragasztott tartók alkotják kívül-belül deszkaburkolattal, közöttük hő- és vízszigetelés. A faszervezet szétszedhető. Az épület becsült költsége 282 m² kiterített beépített felülettel és 180 Euro/m²-rel számolva 50.760 Euro+ 3000 Euro (10 m³ fa beépítése)=53.760 Euro.

DOBROSI TAMÁS

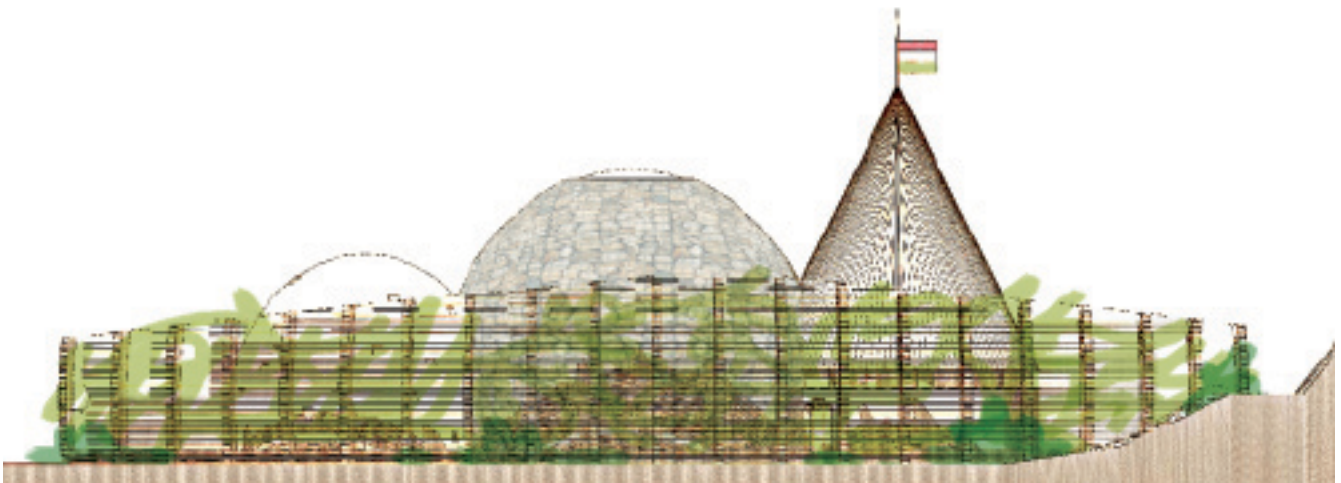
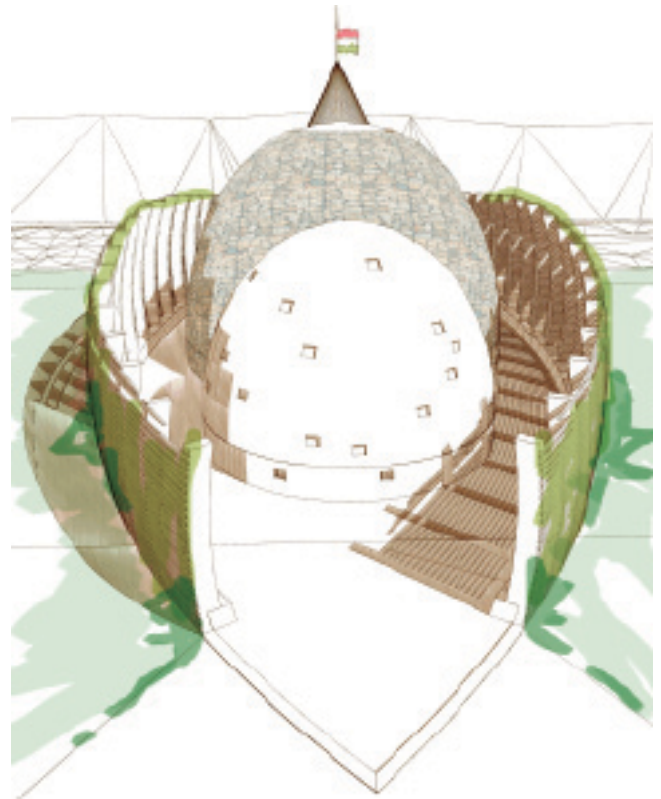
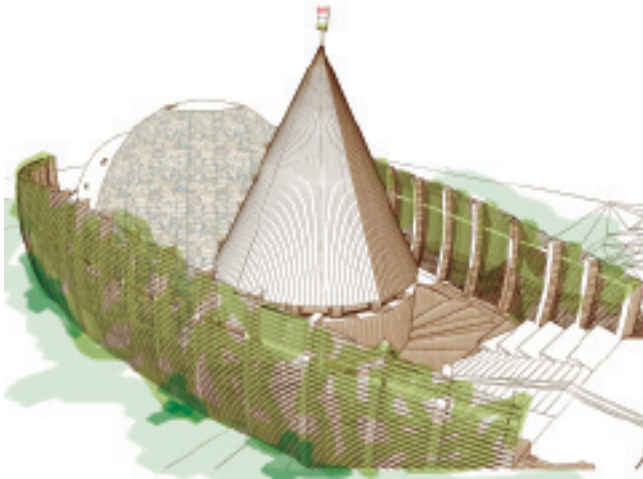
Érdekes építmény, jelentéstartalma nem ragadható meg pontosan, a Nagymagyarország-térkép és az épület viszonya nem tiszta, a szimbólum kissé erőltetetten hat.

2007-ben Nagyszében titulusa megváltozik: Európa kulturális fővárosa lesz. A kultúra pedig mindenekelőtt kincs; az együtvé tartozás jelképe, a történelmi megmaradás letéteményese. Merem hinni, hogy a *kulturális főváros* szavak többet jelentenek kiállítási bódéknál – ezek bármikor, bárhová letehetőek, személytelenül univerzálisak. Számomra egy ilyen épület elsősorban jelkép, körbeölelő és befogadó műalkotás, melyben a kortárs halott építészet a makacsul élni akaró múlttal találkozik, hogy együtt mutassanak irányt

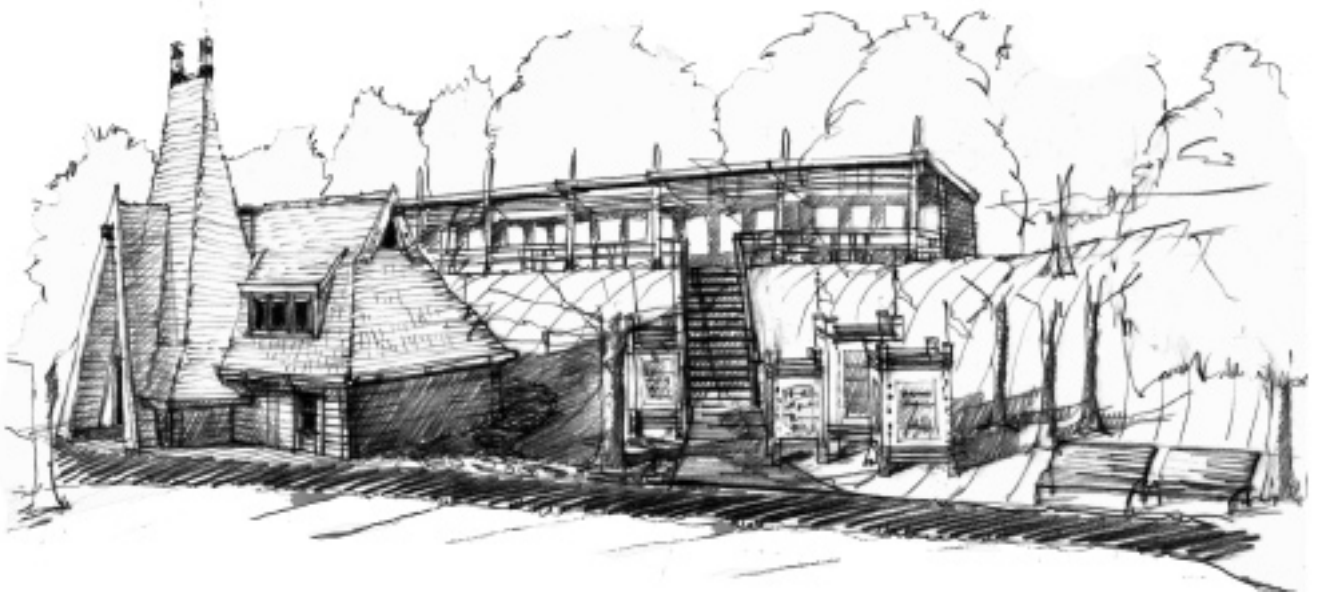
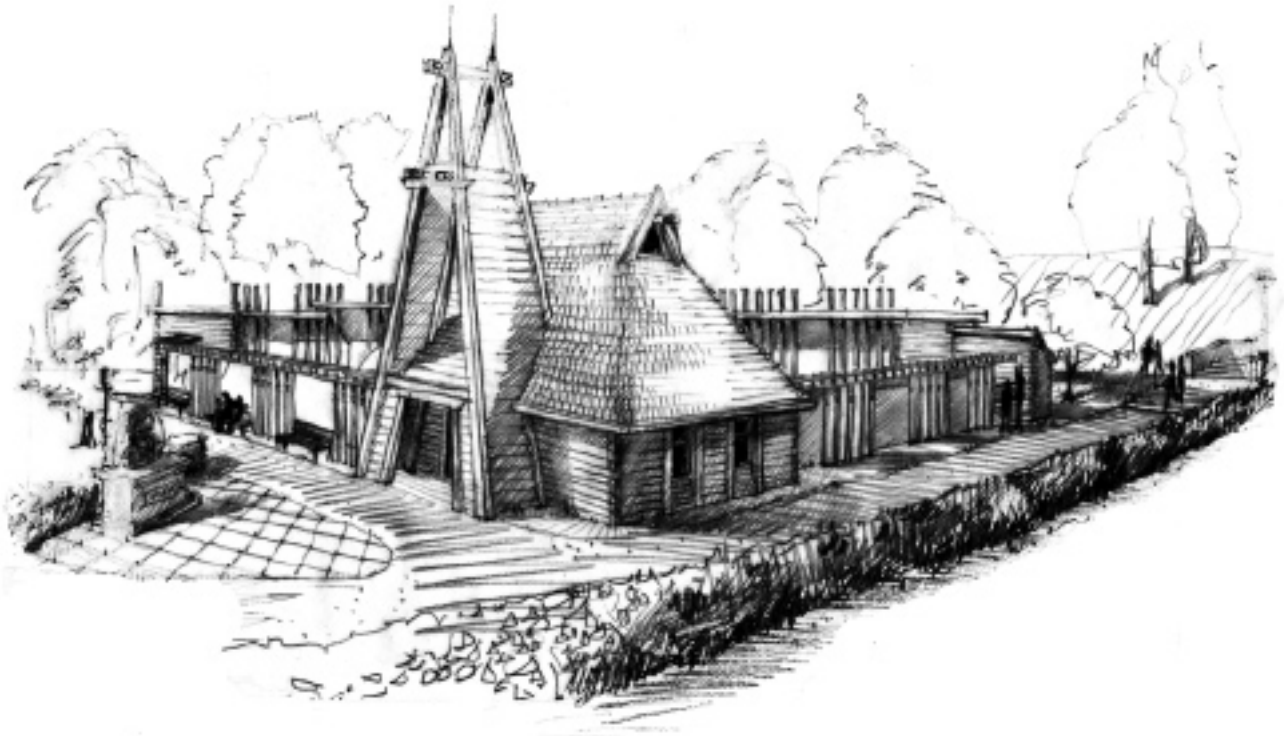
PAPP DÁVID

Az első forduló ötletét továbbfejlesztette, azonban nem jutott el egy érett gondolatig, koncepció szinten maradt. Az elemek megjelenítésének választott módja nem mindig érthető, a gabionos szerkezet e formában megvalósíthatatlan.

ESZENYI ÁKOS és
UJJ MÉSZÁROS KRISZTINA

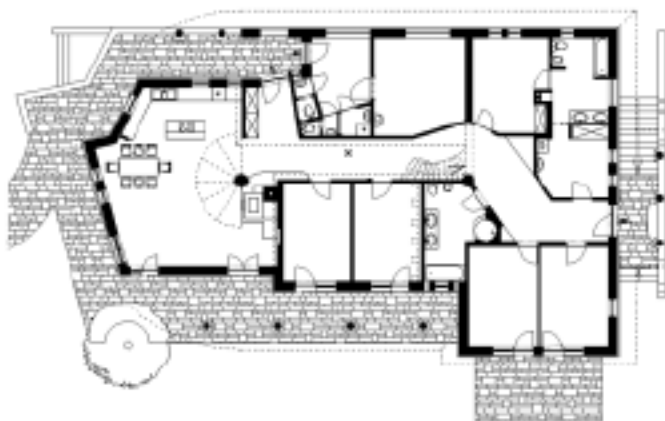
Megőrizte az első terv értékeit, jól ütemezhető, csökkent a skanzen-jelleg, a megvalósíthatóság reálisabb. Három alternatívát vázolt fel. Építészeti megoldása emlékeztet Kós állatkerti pavilonjaira, kevesebb igazán eredeti gondolattal. Igényes, alapos munka.

Kuli László

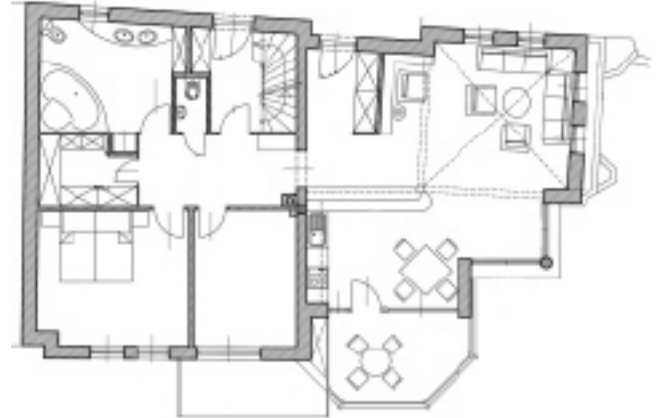
CSALÁDI HÁZ, PILISSZENTKERESZT

Az erdő alatti, északkeleti lejtőn fekvő telken állt egy pincehelyiségből és beton alaptestekből álló építmény, melyet az épülethez felhasználtunk. Megbízóim álma egy olyan földszintes, tájba illeszkedő ház volt melyben a lakófunkciók mellett magánrendelőjük is helyet kap. A térszervezés alap gondolata az volt, hogy a ház középfolyosóját belső tetőkkel, utca-szerűen alakítanánk ki, melyről egyik oldalon a négy gyerekszoba, másik oldalon a rendelő és a szülői háló nyílnak majd. Ez a „belső utca” a kertre nyíló ajtótól a nappaliterig vezet, ahol a tetőt tartó fatörzs körül felülvilágítók engedik be a természetes fényt. Az épület további érdekessége a bontott és újrafelhasznált anyagok erőteljes és hangsúlyos használata.

Ferenc Attila

CSALÁDI HÁZ, SZENTENDRE

A ház Szamárhegyen, az Angyal utca egyik jellegzetes töréspontjában, egy rendhagyó saroktelken áll, mely két kis telek összevonásából jött létre. A területre a kis telekméret és a sűrű beépítés a jellemző, emiatt ezt az adottságot átörökítettem az épületre, annak érdekében, hogy a tömege ne hasson robusztusnak a környező épületek között. Az épületet határoló utcák

közötti szintkülönbség több mint 6 méter, emiatt a ház felső lakószintjének teraszáról elvehetetlen kilátás nyílik a Dunára, de az alsó szinten is élvezhető még a napfény.

A felső szinten egy nagyobb, a tetőtérben és az alsó szinten egy-egy kisebb garzonlakás, és két irodahelyiség kapott helyet. Mindhárom lakás és az irodák is önállóan megközelíthetőek.

Fábián Rigó Tamás – Böröcz István

CSALÁDI HÁZ, PILISCSABA, KLOTILDLIGET

...Tamás, a szobám még megvan? – kérdezte Péter az elején többször is (azt hiszem mást nem is kérdezett) – ...jó, nagyon ügyes vagy, sosem volt még saját szobám. Sokan kérdezik – mondta a végén – hogy ugye lidércnyomás volt az építkezés. Az építkezés – mondom – az egy álom volt... a finanszírozása, na az volt a lidércnyomás. „...az öcsém építész, mindig mondja,

hogy ez a ház nem korszerű, nem modern, és én mondom neki hogy mondd meg, ezt olyan jó hallani...az építkezés során a sok férfi közül csak Tamás figyelt rá, hogy mit szeretnék” – csíptem el legutóbb Adrienn néhány mondatfoszlányát.

Jólesett. Az ajándék bicskát most is hordom, a Böröczé viszont kezd elhasználni...

Fábián Rigó Tamás – Szegeci Antal – Chaban Jalal
CSALÁDI HÁZ, BUDAPEST, XII. kerület

...Oszi, hogy is jutottál tervezettni a Makonához? kérdeztem nemrég. Tudod Fabian – mondta kedves tört magyarságával – hát Isten, meg a Hegyvidék újság... Jalal meg egyszer elvitt egy másik építkezésre, hogy megmutassa milyen is a kiviteli terv... Egy, a hatvanas években épült lapostetős, rossz műszaki állapotú családi ház bővítése, átépítése volt a feladat. A

megrendelő kezdetben nem igazán tudta, mit is szeretne látni – eredetileg főleg engedélyt – de a tervezés és az építés során az igényessége, műveltsége, továbbá a kivitelező felkészültsége és az arab emberekre jellemző érzelmessége és nagy szíve lehetővé tette, hogy a ház a szokásosnál jóval kevesebb kompromisszummal készülhessen el.

Fábián Rigó Tamás – Szegedi Antal – Molnár László
SZABADTÉRI SZÍNPAD, KOLON, SZLOVÁKIA

A Nyitra környékén, Zoboralján élő magyarok kulturális központja Kolon. A faluban régóta rendeznek koncerteket, kórus- és folklórfesztiválokat az Árpád-kori templom dombjának tövében található természetes amfiteátrumban, a Bórosban, ahogy nevezik. A régi, rossz vascsövekből és műanyag hullámlemezből álló színpad és azokat kiszolgáló fabódék

helyett a helyhez és a funkcióhoz méltó épületet kellett tervezni. A színpad nagyobb lett, mögötte nagy egyterű öltözővel, az oldalsó részeken vizes helyiségek, az emeleten kisebb öltözők készültek. A büfé külön került, fedett terasszal. Megújult a nézőtér is, az utak, a padok, a lámpák. Az ünnepélyes avatás 2006. július 8-án volt.

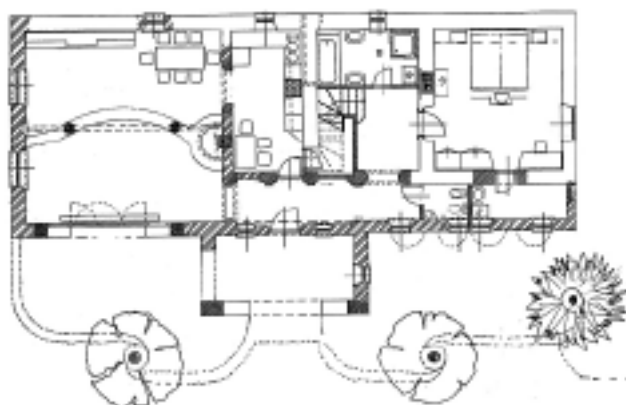
Czégány Sándor

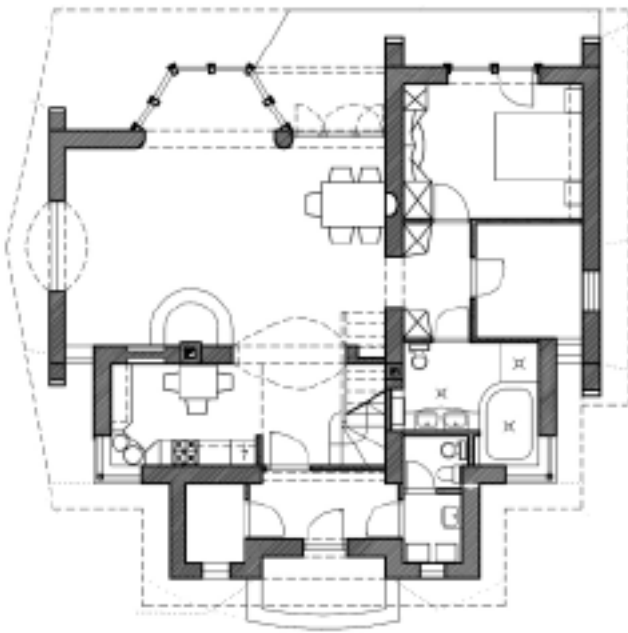
CSALÁDI HÁZAK

Tass

1996-ban rajzoltam ennek a parasztháznak az átalakítását. Az építető szerette volna megtartani nagyapja vert falú parasztházát és ez sikerült is. A házat a déli oldalon kissé megtoldottuk, a keleti oldalra egy bejárati gangot építettünk. A falak alapokat és vízszigetelést kaptak. A nappali fafödémének mestergerendáját két tölgyfa rönk támasztja alá. Hat év építkezés után 2004-ben költöztek be a majdnem kész épületbe. A régi fafödém gerendáit végül a melléképület bővítésénél használtuk fel. A melléképület - ahol a műhely nyári konyha és garázs található - kontyolt nádtetőt kapott. Ezeket a házakat Tasson bogárhátú házként ismerik.

Méntelek

Kecskemét mellett, külterületen, 81 m² földszinti alapterülettel későbbi tetőtér beépítés lehetőségével épült fel barátaim családi háza. Az ezermester-vadász férj keze munkáját nemcsak a kemence dicséri, de az összes burkolómunka, famunka sőt a fafödém elkészítése is nevéhez fűződik.

Csete György

KEMENCEKÁPOLNA, KISHEGYYES

Mihály Árpáddal álmodtuk meg az ötletet. Felmerült bennünk, mi lenne, ha a magyar utak mentén nem hamburgersütőket állítanának fel, hanem mindenütt kenyérsütő kemencék működnének és ezt kínálnák az erre utazóknak. A mi kenyereink magasak és gömbölyűek, mint maga a kemence, amelyben sülnék és nincs szerintem olyan magyar ember, aki ne ismerné a frissen sült kenyér illatát, ne érezné szájában annak ízét. Ha tehát valaki erre jár és megpihen, miért ne lehetne az eledel egy frissen gőzölgő, ropogós kenyér. Meggyőződésem, hogy ilyen kenyérsütő kemencékkel, kenyérsütő szentélyekkel kellene benépesítenünk utaink mentét. Az első ilyen kemencekápolnát ifj. Horváth László barátommal úgy terveztük, hogy az Kishegyesen épüljön fel. Azt szeretnénk, ha a kemence nem csak szakrális helyre emlékeztető épület volna, hanem a nándorféhvári diadal és az 56-os forradalom emlékhelyévé is válna. Az idei évfordulókon tudatosítani kellene a világban az 56-os forradalom jelentőségét, de azt is, hogy a déli harangszó miattunk, magyarok miatt szól, a mi győzelmünket ünnepli. Nekünk, magyaroknak mindig szent eledel volt, életet adó táplálék, de egybetartozásunk szimboluma is. Ennek a szimbolumnak a segítségével akarunk emléket állítani az évfordulóknak.

(Csete György Magyar Szó, Szabadka)

KREKITY OLGA BESZÉLGETÉSE

CSETE GYÖRGGYEL

(Hétnap, Szabadka)

2002-ben, a Campus építészalálkozón ajánlotta fel a kemencekápolna tervezését, mely a nyáron felépült, az elmúlt napokban szentelték fel a nándorféhvári csata 550., illetve az 1956-os októberi forradalom 50. évfordulója tiszteletére a kishegyesi Hegyalja utcában. Beszélgetésünk elején említette: minden munkája mögött egy történet, egy igaz mese áll. Mi a kemencekápolna regéje?

Él Szeged mellett, egy domaszéki tanyán az én Mihály Árpád barátom, aki meggyőződésem szerint Magyarország legjobb lovasszobrása. Hódmezővásárhelyen, a polgármesteri hivatal előtt áll egyik kisebb méretű alkotása, mely Szent László királyunkat ábrázolja, amint épp a kun vitéz rabságából igyekszik kiszabadítani egy szépséges lányt. Persze, a kun vitéz sem hagyja magát, s a híres szentlászlói bárd súlyos csapása elől úgy próbál megmenekülni, hogy lovának hasa alá fordulva újat megfeszíti, s nyílve szejét szent királyunk felé fordítja. Természetesen nem találja el, mert a fekete és a fehér párharcában csakis a fehér győzhet. Mert mindig a jónak kell diadalmaskodnia. Ez a világ rendje. Alul fog maradni a rossz, adja az Isten, hogy örök nyugvóhelyére, a föld alá, a sötétségbe jusson, s mi a napfény sugaraiban éljünk. Szóval ez az én Mihály Árpád

barátom egyszer azon töprengett, hogy valami olyasmit kellene a magyar települések határaitban felépíteni, olyan kenyérsütő házat, amely csak miránk volna jellemző, amely csak magyar földön volna látható a McDonald's büfék helyett. Így született meg a kemencekápolna ötlete, és amikor először jártam Kishegyesen, s láttam az itteni fiatal építészek buzgalmát, meg ezt a tájat, rögtön fel is ajánlottam nekik.

Azt mondta, ez egy prototípus.

Másutt is készülnek ilyet építeni?

– Én építész vagyok, aki megálmodta, megtervezte ezt a kemencekápolnát, de hogy rendeltetését betölti-e majd, azt én nem tudom befolyásolni, mint ahogyan arra sem tudok választ adni, egyáltalán hol és mikor épül még ilyen. Amikor az általam tervezett ócsai templom épült, s ott tartózkodtam a faluban, minden reggel a sarki péknél kértem egy szelet kenyeret, és megszórtam azzal az általuk használt kristályos sóval. A világ legjobb ízét éreztem a számban. Gyakran érzem ezeket a régi, a gyermekkoromba visszavezető illatokat, ízeket. Felidézhetőek, mint a régen megtanult gyermekversek, mesék. Mindezt visszük a bőrünk alatt, kitörölhetetlenül. S az alkotóknak, a művészeknek, nekem is mint építészeknek, az a kötelességünk, hogy mindezt visszahozzuk, munkáinkba beépítsük, hogy másokban is felelevenedjenek ezek az élmények. A magyar ember újra érezze a magyar kenyér ízét, zamatát, mint tíz, száz vagy ezer évvel ezelőtt, hiszen érzékei most is tökéletesen működnek, csak épp arról feledkezett meg, milyen is a magyar kenyér. Az nem lapos, mint a lepény, nem is hosszúkas, mint a kifli, hanem szép kerek és magas és domború. Olyan, mint egy templom kupolája. S ha most lehunyja a szemét, már érzi is az édesanyja által kisütött cipó illatát, szájában érzi a tejsós, a zsíros, a sózott kenyérszelet ízét, nemde? Mint ahogyan bizonyára arra is emlékszik még, hogy micsoda riadalom támadt a lelkében, amikor leejtett egy darabot belőle! Megszéppent, talán a büntetést is várta. Mert lehet, hogy az a kenyér nem volt jobb ízű, mint a mai bolti, de szent eledel volt, és meg kellett tisztelni, meg kellett becsülni minden morzsáját. Mert abból a lisztből készült, amelyet abból a búzából őröltek, amelyik abból a búzaszemből csírázott ki, amelyen Krisztusunknak, a mi Megváltó Jézusunknak az arcát is megláthattuk. S igen, akkor már az egész dolog visszavezethető Mária-hoz, Szűzanyánkhoz, s egyáltalán a nők és az anyák dicséretéhez, vagyis létünk titkához. S ha most regényíró volnék, mindezt regényben is megírhatnám, de az is lehet, hogy csak novella kerekedne ki belőle, sőt mi több, lehet, hogy ha csak egy mondatba tömöríteném mindezt, akkor is benne lenne millió kép esszenciája, mint ahogyan egy búzaszemben is benne van a teljes élet esszenciája. De mondok másik példát is. Amikor 1456-ban, a nándorféhvári csatában a vitézek, akik ott viaskodtak a törökkel a bástyákon, a várfalakon, s akik attól

rettegtek, nyílvesztőtől véreznek el, vagy ágyúgolyó tépi szét őket, esetleg a falról zuhannak le a mélybe, netalán elkapják őket, rabként meggyalázzák, megölik őket, szóval rettenetes félelmükben ezzel a csatakiáltással biztatták magukat: „Jézus! Jézus!” – s ebben minden benne volt.

A kemencekápolna is ilyen esszenciális jelkép?

A kemencekápolna nemcsak a vallásos emberek kápolnája és kemencéje, hanem a vallástalanoké is. Mindazoké, akik tudnak és memek kenyeret sütni benne. De azoké is, akik majd csak ezután, a kenyér illatára fognak odasettenkedni, s ellesik ennek csínját-bínját. S talán, míg sül a kenyér és pihennek, vagy épp azt ellenőrzik, füstöl-e a kémény, feltekintenek a kupolára, s megakad a tekintetük a két dátumon: 1456–1956, akkor talán őseinkre fognak emlékezni, akik győzedelmeskedtek ezekben a csatákban. Mert ez igenis két győztes csata volt! S mi mindig győztes nép voltunk, azok is maradunk – ezt kell belesulykolni az emberekbe, hogy ne alávetettségben, hanem emberi méltóságuk teljében éljenek. Széchenyi István gróf mondta: „Merjünk nagyok lenni!” Szóval, míg ott sütik a magyar aszonyok a kemencében a kenyeret, s ott sűrögnek-forognak körülöttük a gyermekeik, a férjük, talán mindez eszükbe jut, s akkor szemükben felragyog a szeretet egy piciny csilláma, ami nélkül nincs élet és nincs folytonosság.

Varga Géza

MAGYAR ŐSVALLÁS¹

A magyarok Istene és ősvallása című, kiadásra váró kötet részlete

AZ ŐSVALLÁS KÖRÜLHATÁROLÁSA

Fogalma, neve, rokonsága

Magyar ősvalláson azt az elmélet-, szertartás- és szimbólum-rendszert (világmagyarázó és társadalomszervező ideológiát) értjük, amely a magyarság megszületésétől a kereszténység felvételéig a magyarság vallásaként szolgált. Az akadémikus mítográfia egyik legfontosabb kérdése volt a közelmúltig, hogy a magyarság eredeti vallási képzeteit nevezhetjük-e ősvallásnak. A szerzők egy része tudományon kívüli okokból lényegében arra az álláspontra helyezkedett, hogy magyar ősvallás nem létezett; szerintük magyar ősvallásról, vagy mitológiáról beszélni eleve tudománytalan.² A legújabb írástörténeti felismerések azonban nyilvánvalóvá tették, hogy a kőkor legjobban ismert vallási rendszere – jelkészlete, nyelvhasználata és hitelvei alapján – a magyarság eleihez kötődik, ezért a *magyar ősvallás* elnevezés használata általában, a későbbi korokban is indokolt.

A párhuzamok mai elterjedtsége alapján feltehető, hogy a magyar ősvallás kőkori előzménye több nép vallása volt egyidejűleg. Az ősvallás az elmúlt százezer évben, népünk önállósodása, a homo sapiens többi népcsoportjától való elkülönülése során vált egyre sajátosabban magyarrá. A magyar ősvallás az elkülönülés után is megőrizte eredeti jellemzőinek jó részét. A történelem hajnalán meghatározó hatást gyakorolt Eurázsia és Amerika vallásaira. Közvetve vagy közvetlenül ugyanabból a kőkori ősforrásból merítettek az indián, kínai, japán, iráni, görög, egyiptomi, sémi stb. népek vallásai is. A tipológiai azonosságok és párhuzamok alapján ősvallásunk közeli rokonságába tartozott az agglutináló nyelvű közel-keleti és turáni népek vallásaiból kialakult szkíta, kelta, etruszk, párthus, hun, avar vallás is.

Forrásai

Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy ősvallásunk kőkori állapotára másolatban fennmaradt írott emlékekből is következtethetünk. A három szójelből álló anaszazi felirat és párhuzamai alapján³ mintegy 50 000 évvel ezelőtt a világoszlop-pal azonosított Istent eleink *Jóma* („Jó Magas”, „Jó Mágus”) néven tisztelték és rendelkeztek egy, a teremtest példaként felmutató erkölcsstannal. Ezt az észak-eurázsiai vallások lényegét tükröző kőkorra vonatkozó megjegyzést kiegészíthetjük a magyar néphit, a magyar nyelv, a régészet, a középkori krónikáinkban és korai

törvényeinkben megőrzött adatok, az összehasonlító vallástörténet, az írástörténet és más források segítségével.

Korszakai és területei

Afrikai kezdetek. A magyar ősvallás kezdetei talán 100 ezer évvel ezelőttre nyúlnak vissza Afrikába, vagy a Közel-Keletre. Mivel a Homo sapiens feltételezett, kb. 160 ezer évvel ezelőtt történt kialakulásától fogva voltak vallási képzetei, ezért bárhol és bármikor született is meg a magyar nyelv és nép, az első pillanattól kezdve rendelkezett vallással. Ezért tükröz legősibb szöbokránk némelyike (pl. *Ten* – a teremtető isten neve –, *teng*, *döng*, *tűnik*, *tengely*, *tamító*, *tenger*) egy már kiforrott vallásos világképet. Az, hogy a magyar ősvallás az afrikai őshazából érkezett, különféle megfontolások (afrikai, eurázsiai, sőt amerikai és ausztrál mítoszok rokonsága és a magyar nyelv korára vonatkozó új becslések) alapján feltehető, de nehezen bizonyítható.

Az Éden aranykora. A magyar ősvallás legkésőbb az utolsó jégkorszak (vízözön) előtti jégmentes időszakban az Éden területén (az Ararát tágabb környezetében) élte virágkorát. Erre a székely írás Édent ábrázoló „f” (föld) jele; valamint a Közel-Kel-eten a történelmi korokig fennmaradt, magyarral rokon vallási és nyelvi hagyomány alapján is következtethetünk. Az Éden területén a mintegy ötvenezer évig tartó jégmentes időszak során addig nem látott kulturális és gazdasági fellendülésre került sor. Itt született meg, teljesedett ki az ősvallás elméletének, szertartásainak és szimbólumainak jelentős része. Ezért lett a vallásos gondolkodásban (a magyar ősvallásban is) a teremtet és rendezett világ közepe, az isteni teremtetés helyszíne az Éden.

Jóma isten alakja (a párhuzamok, pl. az iráni *Jima* mítosza; valamint írástörténeti és népesedéstörténeti megfontolások alapján) a jégkorszak leghidegebb szakaszát megelőző, mintegy ötvenezer évig tartó aranykorhoz kötődik. Maga az istennév használatban maradhatott a jégkorszakban, sőt tovább is (a finneké ma is *jumala* az isten, a magyar nyelvben pedig az *ima* szó őrzi emlékét). A magyar ősvallás legfontosabb elemei már a jégkorszak előtt is megegyezhettek az észak-eurázsiai vallásokra általában jellemző közös motívumokkal (égisten, hármastagolású világkép, világközép, királysztéma, transztechnika stb.).

Vízözön és megújulás Dél-Szibériától a Kárpát-medencéig. A jégkorszak leghidegebb időszakának kezdetén az Édenből az Aral-tó vidékére, valamint Dél-Szibériába és Közép-Európába vándorló eleink ezeken a területeken is lerakták a következő évtizedredek vallási rendszereinek alapjait. A jégkorszak végén és az olvadást követően az Éden területén az ősvallás rendszere továbbra is eleven maradt. A jégkorszak elménye azonban (vízözönként, isteni büntetésként) nyomot hagyott a mítoszokban. Elődeink és rokonaink ekkor mamut-, majd szarvasvadászok voltak, s a zsákmányt követve jutottak el Észak-Eurázsia közelebről meghatározhatatlan területeire, sőt egyes csoportjaik Amerikába. A későbbi évezredekben (például a neolitikus

¹ Válasz Pócs Éva azonos című, Bellinger *Nagy valláskalauz*-ában megjelent tanulmányára.

² „... történettudományunk olyannyira feleslegesnek tartja a „magyar ősvallás” vagy „magyar mitológia” témáinak bemutatását, hogy ezekre akkor sem utal, amikor pedig történeti tényekről, gyakorlatról van szó. Ez a hiperkritika voltaképpen elutasítás, a téma lebecsülése.” – írja Voigt Vilmos (1998/390). Hasonló a helyzet a székely rovásírással is (lásd a www.tar.hu/kulturpolitika honlapon a *Rovásírás és kultúrpolitika* c. tanulmányt).

³ Lásd a <http://ikint.uw.hu> honlapon *Az Éden írása* c. tanulmányt.

forradalom során, vagy a hatti eredetű szkíták északra vándorlásakor) az Éden területéről ismételtlen szétrajzó rokonnépek hasonló vallási rendszereket vittek Eurázsia északi területeire, ahol azok a korábbiakra rárétegződtek.

Az ősvallás sztyeppi alkalmazása. A lovasnomád korszakban a magyar ősvallás állapotát a magyar adatokon túl elsősorban a szkíta, kelta, etruszk, párthus, hun, avar mitológia, másodlagosan pedig a görög, iráni, kínai, indián, sémi stb. vallásokban található (a magyar ősvallásból származó, vagy azzal rokon) zárványok alapján ítélni lehet meg. A kőkorból örökölt hit- és szabályrendszer a sztyeppén bizonyította alkalmasságát a nemzet irányítására. Lehetővé tette, hogy a magyarság az állandó pusztai harcok közepette is erős maradjon, s hogy legjobb kötelékei a sztyepp-övezet legértékesebb területeit – a Selyem-út ellenőrzésére alkalmas központokat és a sztyepp-országot lezáró, rendkívül termékeny Kárpát-medencét – birtokolhassák.

Végjáték? A kezdetekhez hasonlóan az ősvallás használatának lezárulása sem köthető egyetlen időponthoz, inkább folyamatnak tekintendő. A magyar ősvallás elhalása a heftalita hun birodalomban a nesztóriánus kereszténység terjedésével kezdődhetett el és valamikor az utolsó pogányházadások idején fejeződhetett be. Amennyiben azonban *Isten* szavunk mai használatát, valamint a nyelvünkben, népművészetünkben, nemzeti karakterünkben, a magyar jelkincsben, a kereszténységben és más eurázsiai vallásokban meglévő ősvallási eredetű jelenségeket is figyelembe vesszük, azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar ősvallás (megváltozva, elemeiben) ma is él és hat a világra.

AZ ŐSVALLÁS RENDSZERE

Hiedelmek

A világkép az Ég-Föld-Alvilág hármasságára épül. Ez is kőkori hagyomány lehet, a lapos föld és a bűraszerű égbolt elgondolásával együtt. A három szintből a Föld az emberek hona. Az Ég az isteneké, a hősöké, valamint a holt és születendő lelkeké. Régészeti és vallástörténeti párhuzamok alapján feltehető egy északon (vízen túl) elhelyezkedő túlvilág, amely az égbe vezető úttal (az északi sarkon elképzelt világfával) volt azonos. Az Alvilág a gonosz démonok és a bukott lelkek lakhelye, akiket az ábrázolásokon kígyók, békák, hüllők és sárkányok jelenítenek meg.

A háromszintű világban a Föld közepének elképzeltése teremt rendet és segíti az eligazodást. A Föld közepe az a hely, ahol a teremtés megtörtént; ahonnan a rend a világ négy tája felé szétter-

a kelet-európai sztyeppéről (Pletnyeva nyomán)

a jogar nyeléről

egy veleméri rajzos sindüről (tetőcserépről)

1/a. ábra • Az eget alátámasztó világoszlop (az isteni ős) jelképe

szekely „g” (ég) betű

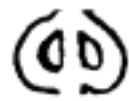

szteppi „ég” szójel

Az „ég” szójel

szekely „us” (ős) szójel

szteppi „ős” szójel

szekely „nt/tn” (Ten) szójel

szteppi „Ten” szójel

szekely „t” betű

szekely „n” betű

szteppi „t” betű

szteppi „n” betű

Az összetett „Isten” szójel (ligatúra)

1/b. ábra • Az eget tartó isteni ős jelképe egy képszerű jelmontázs, amely „égisten”-nek olvasható

jed; ahol – az Isten közelsége miatt – élni érdemes. E középpontot szimbolikusan az ősvallási jelvilágot őrző magyar Szent Korona, jogar és koronázási palást jelöli ki.

A világoszlop képezi a rendezett világ megszemélyesített (a fiúistennel azonos) középtengelyét. A koronázó palást, a Szent Korona és a jogar ősvallási hagyományt őrző szimbolikája ezt a világtengelyt a magyar uralkodóval azonosítja. A világoszlop alsó része a világhegy, felső része a Tejúttal azonos világfa. A világfa koronája az égbe nyúlik (az eget tartja), csúcsán van a napisten palotája (1. ábra). A fa gyökere leér az alvilágba – s a táltos a fa segítségével közlekedik a világok között.

Az égboltot alátámasztó napos-holdas világfa kozmogónikus és eszkatologikus jelkép. A Föld és az Ég elválasztása és alátámasztása a világteremtés befejező aktsa. A világfa (a vele azonosított fiúisten) akadályozza meg, hogy az Ég visszazuhanjon a Földre; ezáltal a fiúisten (a hozzá hasonlított, a hatalmat tőle öröklő uralkodó) biztosítja a nemzet és a világ fennmaradását.

Csillagvallási képzetek. Az égbolt az istenek lakhelye, ezért isteneinknek nyoma maradt a csillagos égen. A csillagok megjelennek ősvallási szimbólumainkban (a belőlük kialakult szekely írásjelekben, vallási és uralmi jelképeinkben, valamint népi hieroglifáinkban) is. A magyar *napkultusz* hagyatéka a szekely rovásírás Napot ábrázoló „ü” (üdő) jele amelynek hangalakja *Utu* sumér és *Oitosir* (*Utu szár* – Üdő úr) szkíta napisten nevével genetikusan összefügg. Ide tartozik még a naptisztelet néhány néprajzi és nyelvi adata is (*eszendő* – Isten idő). A „ly” (lyuk) rovásjel párhuzamai (6. ábra) és szibériai mítoszok alapján eleink a Napot (a Nap által jelképezett Istent) minden jó forrásának tekinthették. A Holdnak és az ősmagyar *holdkultusz*-nak szerepe lehetett a holdnaptárra épülő időszámításban, meg az asszonyi termékenységgel összefüggő elméletekben.

Székely „gy” (Egy) jel;
a világoszlopot
a napfordulók nappályái
keresztjezik

A honfoglaláskori
anarcsi korongon
a világfa kettős
kereszt alakú

A debreceni csigacsináló
borda világoszlopa a vízből
a Napig (a káosztól
a Teremtőig) nő fel

A komáromszentpéteri honfoglaláskori
korongon a turul viseli az égi folyó
jelképét, amely „s” (sarok) és az
„ü” (ügy „folyó”) jeléből alkotott montázs

2. ábra • Tejútábrázolások fa, tulipán és folyó képében

A magyarság hiedelmeiben (például a Csaba mondában) és a magyar szimbólumkincsben világos nyoma maradt a *Tejút* kitüntetett szerepének (2. ábra).

A magyarok a Tejúton látták az égi szarvasvadászatot, ahol a csillagszarvast (Enéh istenanya alakváltozatát) Orion (eredetileg Bél, később Nimród) és fiai, a Gemini (Ikrek, azaz Hunor és Magor) űzik az égbolt tetőpontja, a Sarkcsillag felé. A csillagszarvas és Enéh azonosítását az égi szarvasvadászat lapp mítosza, a csodaszarvas-monda és változatai, a szarvas testén lévő csillagokat említő dozmati regősének és az egyiptomi Nut alakja segíti.

Ipolyi szerint a székelyek a Tejútra tekintve emlékeztek meg Atiljáról és Csabáról, azaz a megszemélyesített Tejutat a hun királyi dinasztiával, holt királyaink lelkének honával azonosították. A hun-magyar dinasztia (és a nép) a mítoszok szerint isteni eredetű. Hős királyaink lelke haláluk után egyesül az isteni őssel, azaz a Tejúttal. Az ősvallás fiúistene (a magyarság ősapja) emberi alakban jelenik meg a Tejúton szarvasra vadászó Orion csillagkép formájában. Az egykori képzetek erejére jellemző, hogy a magyar címer kettős keresztje ma is egy Tejút-ábrázolás.

Túlvilághit. A halál után tovább élő lélek hite a magyar ősvallásnak is fontos tétele volt. A túlvilág onnan kapta a nevét, hogy – néprajzi párhuzamok tanúsága szerint – messze, „a vízen túl” helyezkedett el. Néhány honfoglaláskori harcos sírjában a fegyvert az életben viselttel ellentétes oldalra tették, egyes temetőben pedig a férfiak és nők szokásos elhelyezkedése változik az ellenkezőjére. Ezekből László Gyula egy tükörképszerű túlvilág hitére következtetett, amelyhez hasonló számos népnél ismert.

Kozmogónia. A világ Isten és ördög általi kettős teremtéséről szóló mondák a magyar folklórban egészen a XX. századig fennmaradtak. Ezek szerint Isten a tenger fenekéről felhozott homokból teremti a világot, amelyért az ördögöt küldi le. Az elképzelés ősiségéről tanúskodik a *föld* szó is, a *föl* (vö. *tejföl*) szó kicsinyítő képzővel ellátott alakja. A mélyből *föl* emelkedő (kezdetben kicsi) szárazulat neve. E teremtés-elképzelés egy kőkori, Euráziában és Amerikában is ismert mítosz magyar változata. A Föld vízből való teremtéséhez kötődik az a néphitből ismert nézet is, hogy a Föld hal, cethal, teknősbéka hátán a vízben úszik. Az amerikai párhuzamok alapján ez is a közös kőkori kozmogónia maradáka.

Eszkatológia. Az ősvallásban ismert lehetett az a gondolat, hogy a világvége az Ég boltozatának lezuhanásával következik be. Ezt a fiúistennel, a nemzet őseivel azonos világfa akadályozza

meg, amely alátámasztja az eget. A világoszloppal azonosított uralkodók és a hősök áldozatvállalása, az erkölcsi és vallási szabályok betartása a világvége bekövetkezését késlelteti vagy megakadályozza. E hitelvnek köszönhetően vált a magyar ősvallás legfontosabb szimbólumává a világfa (világoszlop, Tejút).

Erkölcstan. A magyar ősvallás rendelkezett az egyén, a család, a kisebb közösségek, a nemzet irányítására és a megfelelő uralkodó kiválasztására alkalmas, humanista és értékkelvű ideológiával. Ennek hordozója egy ma már csak töredékesen ismert mítosz- és meseciklus volt, amely az istenek és a hősök példájának követésére nevelt.

A köznapi halandót a tárgyaira rajzolt jelképek (pl. a vele-méri *istenné tevő ágy* és az etédi orsó, Varga/1999/30, 25) az isteni teremtés folytatására szólítják fel.

A táltos oktatásáról és avatásáról szóló történetek a tapasztalatok megbecsülésére intenek. A táltosok közötti küzdelem, amely gyakran a jó időjárásért folyik, az értékkelvűséget közvetíti. A mítoszok és a mesék a próbákat kiálló, végül királyságra jutó hőst állítják példaként a közösség elé. A hős kötelessége az önfeláldozás: a gonosz elpusztítása és a gyengék védelme. Élet-

3. ábra • A magyarszeceői templom freskójának részlete: a „ty” (atya) jeltől sarjadtó tulipánbokor

Az énlakai „egy Usten” ligatúra

„Jóma” ligatúra a Szent Koronáról

Egy filigrán az Éden folyóit jelképező keresztpántokról; a székely „j” (jó folyó) jel párhuzama; égis csapó hullámot ábrázol

A Szent Korona felülnézete; a székely „f” (Föld) jel párhuzama; amelynek az ókorban „király” jelentése is volt; az Éden térképe (a négy szent folyó ábrázolása)

„Jó király: jó Föld” – a Szent Korona szimbolikájában

Egy hun szíjvég „ős ég” felirata

A „Jóma föld(je)” felirat emléke egy magyarszombatfai tálon

A sopronkőhidai avar sótartó „magas, ős sarok” felirata

Az afrašizjáb „Jóma szár föld(je)” felirat

4. ábra • Legfontosabb, ősvallási kötődésű, olvasható jelképeink

útjával kijelöli az emberi cselekvés lehetséges határait, példákat szolgáltat az utókor számára, ezáltal segít megfogalmazni és megújítani a nemzeti paradigmát.

A „ty” (atya) szimbólumnak a termékenység és élet forrása-ként való szerepeltetése az ábrázolásokon (3. ábra) a családi hierarchia és az ős tiszteletére nevel. A nemzetet és az uralkodót a kőkori előzményekből szerves fejlődéssel kibontakozó Szent Korona-eszme irányította. Az ékszerbe foglalt ősvallási jelképek (4. ábra) segítségével a Szent Korona (egyfajta hieroglifikus írásmód szerint) elolvashatóan is rögzíti a koronaeszme tömör összefoglalását: „Jó király: jó Föld”. E tanítás történelmi alkotmányként szolgált a közelmúltig, hatása ma is kimutatható.

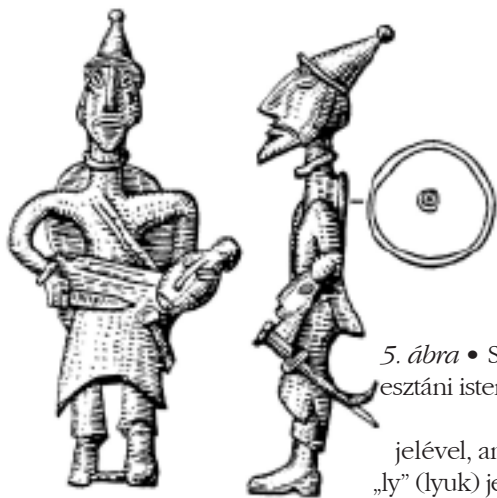
Királyeszme. A királyeszme lényege a szervező erő és tanítás, amely a közös feladatok érdekében mozgósítja a tömeget. Használható útmutatót ad a káosz legyőzésére, az isteni teremtés folytatására, a kozmikus rend megőrzésére és kiterjesztésére. Az uralkodó őse, a királyi dinasztia első tagja maga a Teremtő, akitől a hatalom és felelősség a dinasztiára szállt. Álmoshoz, a dinasztia-ág ismétlődéséhez csodás születés mítosza fűződik, benne a széplőtelen fogantatás és a bűvös víz motívumával, az álom által ígért új birodalom alapításával, és az isteni turul megjelenésével. E jelek ismételt megerősítik a dinasztia és a Teremtő különleges kapcsolatát; meghatározzák az uralkodó legfontosabb feladatát: a nemzet fennmaradását biztosító haza megeremtését és védelmét. Mivel végső soron minden (szent vízből született) magyar isteni származású, próbák hivatottak eldönteni, ki méltó az ország irányítására. A mesebeli királyválasztás azért emlékeztet a táltosavatás próbáira, mert a kezdetek idején a szakrális uralkodó mindkét feladatkört ellátta.

Ősvallásunk rétegei. Az uralkodó osztályhoz kötődő szervezett vallás mellett létezett a köznépi vallásgyakorlat is. Az alacsonyabb szintű népi vallás hasonlíthatott arra, amit ma sámánizmus néven emlegetünk, az arisztokraták szervezettebb vallása pedig az ókori magaskultúrák vallásainak megfelelője t. A vallás két szintjének lényege ennek ellenére hasonló, eltérésük pusztán formai jellegű (mint a magyar népmesékben halhatatlanná váló hős és a görög Heraklész közötti, lényegét nem érintő különbség). Az ősvallás arisztokratikus szintje a történelmi változásoknak jobban ki volt téve, talán ennek is köszönhető, hogy a Teremtő környezetébe tartozó isteni személyek nevei meglepő változatosságot mutatnak.

Az ősvallás szintjei és elemei nem különülhettek el élesen, inkább ennek ellenkezőjét, a különböző elemek és szintek évezredek alatt kialakult, bámulatraméltó összhangját feltételezzük. A magyar ősvallásra aligha illik, amit Eliade (1997/244) a párthus vallás kapcsán (bizonyítékok nélkül és feltehetően tévesen) állít: „*hiába keresnénk... a királyi ideológia elemeit a népi vallásosság... megnyilvánulásai között*”. A magyar népmesék ugyanis máig tartalmazzák a királyi ideológia fontos elemeit. Például hősmeséink uralkodóval szemben támasztott követelményéből (az lett király, aki feljutott az égis érő fára) következtethetünk arra, hogy a szakrális király feladata volt az égiekkel való kapcsolattartás.

Pantheon. Az ősvallás *istenvilágáról* egyre többet tudunk. Ma már nem csak az obi-ugoroknál, etruszkoknál, szkítáknál és más rokon népeknél megfigyelt párhuzamok alapján valószínűsíthető, hogy az ősmagyarok is rendelkezett hierarchikus szellem- és istenvilággal, hanem néven is tudjuk nevezni

legfontosabb isteneinket. Feltehető, hogy a magyar pantheon esetenként változó nevű szereplői csupán a világgal azonos Teremtő különböző megnyilvánulásainak (a világ részeinek) megszemélyesítései. E mellékszereplőket azért alkotta a magyarság, mert nélkülük az ősvallás nem tolthette volna be a feladatát (a közösség megfelelő lelkiállapotának biztosítását példák felmutatásával). Bár a magyar ősvallás a Teremtő határozott megkülönböztetése miatt monoteizmus, pantheonja (az Isten-ördög páros kiemelésével) dualisztikus magyarázatokat is lehetővé tett. Az égi szereplők között (az atya-, a fiúisten és az anyaistenő alakjában) ugyanakkor az isteni triász is azonosítható, sőt a mellékszereplők miatt az ősvallás politeizmusként is értékelhető. Ezek a jellegzetességek az ősvallás különböző korszakaiban eltérő súllyal jelentkeztek, azaz az ősvallásnak monoteista, dualista, trialista és politeista jellegű korszakai egyaránt lehettek. A monoteizmus a kezdetekre, a politeista jelleg pedig (esetenként) az arisztokrácia vallására lehetett jellemző.

5. ábra • Székelyországi dagesztáni istenszobor hátán Rá napisten jelével, amely a székely „ly” (lyuk) jellel is azonos

Az isteni triász (Enéh, Du/Dana/Ten és Bél) neve a magyar krónikákban Eneidubelianus vezér (az Árpád-ház őse) neveként maradt fenn. Ugyanezek az istennevek az ősrás jelsorának első (rekonstruált) jelneveiben⁴ is felismerhetők:

- a = *anya* (Anat, Anahita, Enéh, Uni);
- b = *bél, belsej* (Bél „fiú”);
- d = *Du, Dana* (Ten „tenyésző, döngő”).

Ős Ten. Az istenvilág csúcsán a teremtő égisten trónolt. Szerepe feltehetően a teremtésben merülhetett ki, azt követően talán visszavonult és átengedte a feladatokat az új alakokban megjelenő fiúistennek. Azonos az éggel (kínai *tien* – ég) és talán a tengerrel is (*tenger* – Ten úr/harcos).

Ördög. A Teremtő mellett kiemelt szerepű, demiurgosz-szerepet is betöltő lény, az alvilág fejedelme (Ördög – Úr dög).

Anyaiszenő. Emléke Enéh (vö: *anya, inő*) és a csodaszarvas alakjában maradt ránk. Az etruszk *Uni*, az iráni *Anahita*, az ugariti *Anat*, az egyiptomi *Nut* megfelelője.

Fiúisten (az Isten fia). Alakváltozata vagy képviselője a turul. Kőkori neve Bél lehetett, e névből keletkezett mai *fiú* szavunk a *Bél- Pel-pi-fiú* hangváltozás vagy szóhasadás során (valamint a *világ, villám* stb. szavak töve is, amelyek megfelelői a keltáknál és az észak-amerikai indiánoknál is megtalálhatók). Alakja *Nimródal, Heraklésszel* – harag, harcos Óg, úr Óg, (Herakle az

⁴ A csukcs fogalomjel-sor első három tagja is az *atya*, az *anya* és a *fiú* jele (Diringer/1963/192).

etruszk mitológiában Uni fia), az ószövetségi Óg király-lyal (vö: *ág, ég, ek, agy, nagystb.*), valamint az egyiptomi *Rá* (5. *ábra*, vö: *csíra, szikra, ragyogó*), a sumér *Utu* és a szkíta *Oitosir* – Üdö úr napistennel rokonítható. A felsorolás nem teljes.

A sok név a meghaló és feltámadó fiúisten újjászületésével és alakváltozataival, valamint a történelmi változásokkal is összefügghet. Megengedhető a sok névnek az a magyarázata is, hogy a fiúisten többször is megszületett már; mert minden gyermekkel Isten fia születik erre a világra, s rajtunk múlik, hogy a halhatatlanságunkat bizonyítjuk-e. Ezzel rokon (megváltót váró) álláspontok a páthus vallásból kerültek a zsidó és keresztény vallásba.

Ősvallásunk mellékszereplői. Egyes kutatók számolnak egy születéssel, sorssal kapcsolatos istennővel, akinek a neve *Élet* lehetett (vö: görög *Eilethia*). Kusán érmek görögbetűs korrupt (görögül értelmetlen) szövegei alapján feltehető egy Éj és egy Hold nevű istenalak is. Az alacsonyabb rangú, inkább a köznépi hiedelmekhez tartozó szellemvilág tagja a *boszorkány* (*nyomókan*). Baljós, szexuális karakterű démon.

A *sárkány* – szár kan (király/úr kan) összetett alakja az ősvallás démonvilágának. Népmeséink sárkányharc-motívumai a sárkányt szorosan az altáji hősepikához kötik.

Az Árpád-kori tiltásokból is következtethetően a magyar ősvallás rendelkezett a természetvallásokra jellemző – fákbán, vizekben, forrásokban lakó – szellemekkel. Ez a jellegzetesség az ősvallás panteisztikus voltára utal (Isten azonos a Világegyetemmel, a világ dolgaiban megmutatkozó szellem a Teremtő megnyilvánulása).

Nyelvi és néprajzi adatokból kirajzolódnak a honfoglalás előtti, sámánisztikus segítőszellemek ármiai is. Erre utal pl. *cimbora* szavunk, amely a szibériai *Tin burá* segítőszellem nevével és alakjával rokon.

Lélekképzetek. Az ősvallás lélek-elképzelése szerint volt egy életfunkciókat hordozó, a testtel szoros kapcsolatban lévő *életlélek* és egy *szabadlélek*, amely a testtől ideiglenesen elszakadhatott. A pára, lehelet alakjában elképzelt *lélegzetlélek*revalló *lélek* szó azonos jelentéssel széles körben ismert. A *veséjébe lát* kifejezés a szervlélekkel kapcsolatos képzetek maradványa lehet.

A magyar ősvallás eszmerendszerének része volt a testből méh, pillangó, madár alakjában távozó, és oda visszatérő lélek hite. Transz közben így szállt ki a táltos lelke is a testéből, hogy bejárja a világot. A magyar ősvallás feltételezte egyfajta lélekvándorlás, új életre születés lehetőségét is. A holt lelkek és a születendő gyermekek lelkei egyaránt a fiúisten azonos világfán tartózkodtak. E kép megengedi azt az ismét panteista ízű magyarázatot, hogy minden újszülöttel a fiúisten egy képviselője lát napvilágot; vagy hogy a fiúisten az előző generációk lelkének (a nemzet tapasztalatának és akaratának, a nemzeti paradigmának) az összegződése.

„Totemizmus”. Az ősvallási eredetű töredékek némelyikét egyes szerzők a totemizmus jelének tekintették. Ide tartozik a krónikás hagyományban fennmaradt *Emese álma*, és *Fehér ló* monda. Hasonló következtetéseket vontak le az Árpád-kori személynévadás alapján is (Ákos – Fehér sólyom, Kurd – Farkas stb.); a farkasistizetre utaló *farkaseskii* és a magyaroknál leírt *farkasüvöltésszokás*ából, valamint a *fehértisztizet*éből. Maga a totemizmus azonban íróasztal mellett kitalált tudós eszmerendszer lehet, a valóságban aligha létezett. A felsoroltak könnyebben magyarázhatók a költői beszédre némelyik mai tudósnál fogékonyabb eleink panteisztikus természettiszteletének nyomaként.

A szekely tprus (tapar us „szabír ős”) jel

Egy urartui hieroglifa

A kínai „utód, következő nemzedék” jel (a születendő lelkek honát ábrázolja)

Fát ábrázoló istenjelképek

A szekely tpru (tapar us „szabír ős”) jel

A hittita Utu (napisten) jel

A szekely „ü” (tüdő) jel

A sugaras napkorongot ábrázoló istenjelképek

A szekely us (ős) jel

A hittita „Nap” jel (a sugaras ábrázolás elemeivel)

A Tejút hasadékaiban karácsonykor születő Napot ábrázoló istenjelképek

A szekely „ly” (lyuk) jel

Hittita „Nap” jel

Sumér „kút” jel

Egyiptomi Rá (napisten) jel

Kínai „Nap” jel

A Napot kút (forrás) alakjában ábrázoló jelek

Bűvös dolgok. A magyar ősvallás ismert mágikus erejű tárgyakat: Isten kardját, sebezhetetlenné tevő vizet (amelyen a csodaszarvas csalja át az üldözőt), stb. Ilyen a Szent Korona (amely a közembert odóvá teszi), meg a népmeséinkben szereplő üssed-üssed botocskám, terülj-terülj asztalkám, vagy a katonákat termő rokka. Ezeket úgy szokták magyarázni a mitográfusok, mintha eleink szerint mindegyik tárgyban egy-egy szellem, valamilyen kisebb istenség lakozna. Az effajta magyarázatok azonban nem vetnek számot az ősvallás panteisztikus jellegével. Ehelyett anyag és szellem végletes különmeműségének ideáját vetítik vissza a történelem előtti korokba. A bűvös tárgyak léte (az ősvallás többi panteisztikus jellemzőjével egyetemben) inkább magyarázható úgy, hogy eleink szerint a szellem és az akarat (tehát Isten) az anyag tulajdonsága; a mozgáshoz, az időhöz, a tömegvonzáshoz és társaikhoz hasonlóan.⁵

Mítoszok. Az egykor gazdag ősvallási irodalomból mára csak foszlányok maradtak. A kevés adat alapján feltehető, hogy rendelkezünk a rendezett *világ teremtéséről*, a *vízözönről* és az *égiek életéről* szóló történetekkel. Ezek mellett léteztek a nemzet

születését és történetét elbeszélő alkotások is. A *magyarság származásáról* szóló történet *Heraklész* szkítiai kalandjában őrződött meg. További történelmi eseményekre emlékeztet a *hun történet* (Atilla és Csaba királyfi története), valamint a *vér-szerződés* és a *fehér ló* mondája. A *csodaszarvas* mítoszában, amely az új, boldogabb haza megtalálását ígéri, a honfoglaló hősöket Enéh szarvasünő képében egy gázlón keresztül vezet a termékeny új földre. Az *Emese álma* monda a királyi család és hatalom égi eredetét hirdeti. A kevés hieroglifikus felirat (5. ábra) és más megfontolások⁶ alapján feltehető, hogy ősvallásunk rovásírással vezetett szent könyvekkel is rendelkezett. Ősvallási irodalmunk maradványai bekerültek középkori krónikáinkba.

Szertartások

Ünnep. A magyarság más népekhez hasonlóan az évkör (pl. napforduló), az állami (királyválasztás, háborús események), a gazdasági (aratás, házépítés) és a családi élet (születés, avatás, házasság, halál stb.) eseményeihez kötődő ünnepeket tartotta meg. Az ünnepek rendszeres eleme volt az áldozat, amelyet alkalomtól függően az uralkodó, a táltos, a családfő, vagy más érintett személy mutatott be.

⁵ Ezek szerint eleve és reménytelenül hibás az a kérdés, hogy létezik-e Isten; mert csak az fontos, csak annak a kérdésnek van értelme, hogy teljesítjük-e a parancsait (alkalmazkodunk-e a környezetünk felismert törvényszerűségeihez, követjük-e a nemzeti paradigmát).

⁶ Lásd erről: *A honfoglalók könyvtárai* c. tanulmányt (Varga/2001/133) és a 7. sz. lábjegyzetet!

Áldozat. A szertartások legfontosabbika az isteneknek, hősöknek, szellemeknek, halottaknak bemutatott áldozat. Az áldozat értéke attól is függött, hogy kinek mutatták azt be. Az égi hierarchia csúcán trónoló égistennek járt a legmagasabb értékű áldozat: a nomád korban többnyire *fehér ló*. Fehér ló feláldozását a középkori magyar krónikák is említik, de hun, török, iráni és finnugor párhuzamai is ismertek.

A temetőben tartott *halotti tor* Észak-Euráziában szokásos halotti áldozati forma. Feljegyzések szerint a hunok is gyakorolták, s erre utalnak a hun sírok mellett régészek által feltárt megégett tárgymaradványok is. A részleges lovastemetkezések gyakoriságából nyilvánvaló, hogy a honfoglalók temetkezési áldozatain az áldozati állat rendszerint a ló volt. A honfoglaló harcosokra jellemző lovas temetkezés a hun szokások egyenes folytatása. A halottal vagy egy egész lovat temettek el, vagy csak az üres bőrt benne koponyáival és a lábszárcsontokkal.

A *halottkultusz* formáit a temetkezési szokásokból ismerjük. Ilyen a halott ellátása valóságos vagy jelképes szükségleti tárgyakkal. A ruha és élelmiszer mellett mezőgazdasági szerszámokat, fegyvereket is helyeztek a sírba. Az arcot letakaró sajátos szemfedők, maszkok, vagy fémlemezek legalább a hun kor óta kimutathatók a magyar és a rokon vallású népek sírjaiban.

A *mágikus eljárások* a gazdasági és katonai sikerek biztosítására, gyógyításra, esetleg rontó szándékkal is végezhetők. A mágia alkalmazása feltételezhető az *orvos*, *bűi*, *bájszavak* és *sírleletek* alapján. Szent István és Szent László törvényeiben is említik a bűbájosokat, varázslókat és jóvendőmondókat.

Az *istenítélet* és *jóslás* ősi magyar gyakorlatát a jelek megfigyelése jellemezte; a *jós*, *javas*, *néző* és *látó* szavakból következtethetően erre kiválasztott személyek végezhettek.

Táltos. A szertartások rendszeres, fontos szereplője a táltos (változata: *tátos*, a szó mai megfelelője: *tudós*). Tevékenységét a neolitikus vadászskultúrákban gyökerező szabályok szabták meg: lehetett pap, varázsló, próféta, jós vagy orvos. A táltosok a tevékenységüknek megfelelően eltérő csoportokba tartoztak. Ezek a csoportok – elsősorban az arisztokrata vallásgyakorlatban – hierarchikus viszonyba rendeződhetek. A táltos tevékenységének lényege a közvetítés a földi halandók és az égi halhatatlanok között, de ő volt a szent írások őrzője is. A *táltos* szóval genetikus összefüggő nevek (egyiptomi *Thot*, etruszk *khalkhas* és föníciai *Taautosz*) rendszere az ősvallás jelentőségére és hatókörzetére utal. Nem véletlen egyezés, hanem írástörténeti tények tükröződése, hogy *Thot* az egyiptomi, *Taautosz* pedig a föníciaiak szerint az írás megteremtője volt.⁷

A táltos testétől ideiglenesen elszabaduló lelke a túlvilágra megy feladatát teljesíteni. A közlekedés útja a világtengely/világfa (vagy lyuk), amelynek révén az égbe vagy az alsó világba juthat. A táltos képességeit örökkelssel vagy kiválasztóddással kapja; ismert a testi jellel (fölső csonttal) születés képze. Kiválasztását betegség jelzi, amit követ az eksztázis előidézéséhez

⁷ Taautosznak, a bölcsesség istenének képze a Thot-mítoszok hatására alakult ki a nyugati sémi népeknél. Taautosz az írásbeliség megteremtője, akit kései föníciai hagyományokból ismerünk. Úgy hitték, ő írta a világ teremtéséről szóló könyvet, amelyet valószínűleg Jevo beriti templomában őriztek, és feltehetően bübloszi pszeudohieroglifákkal írtak. Elképzelhető, hogy ez a könyv azonos az *ammoniták szent iratával*, amelyeket Philón Büblosz szerint Szankhuniathón felhasználta teremtéstörténetének megírásához (*Mitológiai Enciklopédia* I/521). Ehhez két megjegyzés: Jevo neve a magyar *javas* és *jó* szavaknak (Istenünk állandó jelzőjének) a megfelelője. A bübloszi pszeudohieroglifák közül pedig mintegy 20 jel formailag azonosítható székely rovásjelekkel.

szükséges eszközök, például a dob megszerzése. A sámánjelöltnek beavató „utazáson” próbákat kell kiállnia: testét a túlvilági szellemek feldarabolják, majd újra életre keltik. A táltosjelöltet és a táltost a szellemvilággal való kapcsolatteremtés során őrző- és segítőszellemek támogatják. A táltos ereje a jellemzően állatalakban megjelenő segítőszellemének erejével áll összhangban. A táltos maga is állat (pl. bika) alakjában küzd az ellenségeivel.

Szent körzet. A szertartások helyszíne, a bálványok és jelképek helye a mai templom előzménye. Némelyik szent körzet, a Világhegyet jelképezvén, földből és kőből emelt lépcsős piramis alakját is ölthette, tetején épülettel. Az állandó helyszínek közé tartozhattak a temetők, valamint a közösségi szálláshelyek, az uralmi központok, az Istent jelképező források, fák és sziklák. Az alkalmi szertartások a hadi- és gazdasági élet helyszínein zajlottak. Egykori szent helyeink maradáka a ma kaptárköveknek nevezett kőfülkék sora. A vallásváltás következtében az ősvallás több szent helyén keresztény templom épült, pl. a bécsi Stephanskirche egy honfoglalás kori magyar temető helyén.

Jelképek

A magyar ősvallás a kőkortól gazdag, fonetikus írásként is használható jelképrendszerrel rendelkezik, amelynek rokonsága több nép jelkincsében megtalálható. Ősvallási szimbólumaink jó része napjainkig fennmaradt uralmi és vallási jelképeinkben, népi hieroglifáinkban és a székely írásjelekben (6. *ábra*). Ez utóbbi körülmény segíti a megértésüket.

A *világmodellek* az Éden eszményített képét, a világ szerkezetéről alkotott elképzeléseket őrizték meg. Ilyen a székely rovásírás „f” (Föld) és „g” (Ég) jele is, amelyek a Szent Korona vázának felül- és szembőlnézetével is azonosak. A felülnézeti világmodellek térképszerűen ábrázolják a hegyekkel, vagy óceánnal körített isteni középpontot, valamint a négy szent folyót és a négy hegyet. A szembőlnézeti világmodellek az eget tartó fát ábrázolják. A mozgó világmodellek a világtengely forgás közben mutatják be. Az etédi orsó pl. azt sugallja, hogy a világot a szaka-datlan munka tartja mozgásban. A mágikus erejű világmodellek átváltoztatják az embert (pl. a Szent Korona és a koronázó palást uralkodóvá teszi és a teremtés folytatására kötelezi).

A *világ részeinek* jelképei hegyeket, folyókat, fákat, Napot, csillagképeket ábrázolnak, pl. a székely „ty” (atya) jel az Orion csillagkép vonalas rajza. Ezek a jelképek a székely írás jelei. A fazekasok máig alkalmazott rontáselhárító jele a négy szent folyót ábrázoló székely „b” (Bél, belső) rovásjel, amely Bélnak, az ősvallás fiúistenének kegyeibe ajánlja a viselőjét. A *jelmontázsok* szójelekből alkotott összetételek, amelyek képszerűen és olvashatóan is rögzítik az ősvallási mondanivalót (4. *ábra*).

IRODALOM

- Bellinger, Gerhard J.: *Nagy valláskalauz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
Diringer, D.: *Alfavit*. Izdatyelszvo Inosztrannoj Lityeraturi, Moszkva, 1963.
Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.
Ipolyi Amold: *Magyar ar mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1854. és a hasonló kiadás függelékei, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.
Mitológiai Enciklopédia. Gondolat, Budapest, 1988.
Pócs Éva: *Magyar ősvallás* (in: Bellinger/1993/286)
Varga Géza: A Szent Korona születésének ideje, helye és alkalmi. *Ország-építő*, 2006/1.
Varga Géza: *A magyarság jelképei*. Írástörténeti Kutatóintézet, Budapest, 1999.
Varga Géza: *A székelység eredete*. Írástörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2001.
Voigt Vilmos: *A magyar ősvallás kérdése*. Ethnographia, Bp., 1998/365 – 1999/71.

DOMINÁNS KULTUSZ VAGY ELLENKULTUSZ?

Az Ernst Múzeumban hét kollégámmal kiállítást rendeztünk 2006-ban *Közös tér – Az etnikai kisebbség és a kulturális identitás kérdése a Kárpát-medence művészetében* címmel, melyen – tudomásom szerint a II. világháború óta elsőként – együtt jelentek meg a kisebbségi kérdést tematizáló kortárs műalkotások a régióból, elsősorban az ún. rendszerváltozások óta eltelt időből. A kiállítás előkészítése és bemutatása idején (2004–2006) a kisebbségi problematika mindennapos témája volt a legkülönbözőbb médiumoknak Magyarországon és külföldön. A kiállítás recepciója mégis ellentmondásos.

Előadásomban – összefüggésben a kérdés muzeológizálásának helyzetével – nem a kiállítás magyar műveit vizsgálom, hiszen azokat a sajátos műfajokat (térkép, panaszfal, képmények stb.) és témákat (otthon, haza stb.), melyekben a kisebbség kérdése megjelenik, s melyek mindegyikében az emlékezet, az identitás és a közösség/nemzet kérdése is jelen van, vallomásszerűen, a *Praesens* című közép-európai kortárs művészeti folyóiratban ismertettem (*Közös a tér? Egy kiállítás tapasztalatai*, 2006/3). Ezuttal a médiavisszhangból kielemezhető, azonos kérdések köré csoportosítható, a kisebbség-fogalmat dekonstruáló álláspontokkal foglalkozom.

A kisebbség eredendően statisztikai, leíró fogalom, nem minősítő; egy államhoz tartozó olyan népcsoportra vonatkozik, mely lélekszámát tekintve kisebb, mint egy másik. A fogalom használatában vannak azonban más tartalmak is, lévén mégiscsak megkülönböztető. A keret, melyben a kisebbség él, ugyanis nemcsak az állam mint eredmény, hanem az azt létrehozó nemzet is, melynek államalkotásában nem, legfeljebb államigazgatásában vesz részt a kisebbség. Történelmi értelemben tehát mégis negatívan minősít a fogalom, függetlenül attól, hogy az állam folyamatos (jelen) alkotásában, fenntartásában a maga módján a kisebbség is részt vesz. Következésképp a kisebbségi kérdés létezik, és jelen van majd minden kisebbségi régió, terület vagy az onnan elmenekülők gondolkodásában, ami az alkotó művészetben is megfogalmazódhat. A magyar és magyarországi kortárs művészetben identitásképpként (a többes identitás mint téma például az önarckép sorozatokban), az otthon vagy a haza (térképek, emlékek, letakart képek, feldúlt tájak útján történő) megjelenítésében, a megkülönböztetést sérelmező panaszfalakban vagy ellenkezőleg: az ökumenét vallási és politikai értelemben megvalósító, nyitott és befogadó épületekben (Peter C. Abonyi temploma Rózsahegyven, Litomericzky Nándor Európa-udvara Révkomáromban). Ezeket a képzőművészetben és építészetben ismert hagyományos és újabb, kortárs műfajokat (is) mutatta be a kiállítás.

A kisebbség kérdésének jelenléte a művészetben, illetve ennek prezentálása különös – vadul ellenséges – kritikai visszhangot keltett. Mintha ennek a kiállításnak a fogalom – és tartalma – dekonstruálását kellett volna véghezvinnie. Ehhez azonban a kérdésre reflektáló, nem annak egzisztenciális jelen-

tőségét megfogalmazó művekre van szükség. Mint látjuk, az építészetben születtek ilyen – rejtetten – reflektív alkotások. Ilyenek kísérték a kiállításon bemutatott roma művészetet is.

A reflexió feltétele a befogadás. A magyarországi vizuális művészetek újabb történetében kiemelkedő témakör a magyarországi romák élete, öntudata, közösségeik, társadalmuk viszontagságai, szokásai, rítusai. Az 1960-as évek elejétől néhány példa Sára Sándor-Gaál István, Elbert Márta, Gyarmathy Livia, Szederkényi Júlia és mások (például a cigány holokausztról szóló) filmjei, Szilágyi Lenke fotói, a roma művészet megjelenése, „felfedezése” és kultusza az értelmiségi kultúrában. A roma kultúra ismeretében azután születtek romáknak tervezett vagy elgondolt épületek (Sugár Péter: Gandhi Alapítványi Iskola terve Komlóra, Ádám Zoltán fiktív roma épületei). Gyanítható, hogy ebben a figyelemben nem csak társadalmi-politikai és esztétikai vagy antropológiai kérdések játszottak szerepet, amik pedig értékelendők a Magyarországon létező nyitott nemzetfogalom (államnemzet vagy politikai nemzet) szempontjából, de a közösség és tagjainak közösség- és identitás-tudata is, aminek ereje a befogadó nemzeteket reflexióra készítette, önmagát illető tanulságokat is rejtve magában.

A Kárpát-medencének mindenütt létező kisebbsége az anyanemzet nélküli romáké. Kulturális gyakorlatokra kisebbségi kérdésként majd minden régióban (Burgenlandban éppúgy, mint Szlovákiában, Magyarországon vagy Erdélyben) reflektál a művészet. Úgy tűnik, e tekintetben a Kárpát-medence egységes. A roma kisebbség kérdése a politikában mégsem tisztázott. Etnikumként tekintik az őket befogadó államokban, jóllehet például a történelmi és mai Magyarországon a nemzeti kultúra alkotói is. De annak ellenére, hogy ismerünk magyar és román cigányokat, akik a befogadó nemzetek kultúrájában éppúgy járatosak, mint a magukéban (vajon elmondható-e ugyanez a befogadó nemzetekről?), kérdéses, hogy ezért magyarnak vagy románnak tartanák magukat és művészetüket. Roma múzeumot vagy galériát kívánó törekvéseik szerint nem.¹ Ugyanakkor a vajdaság intézményének újra-bevezetésével az etnikum nemzetté válhat Magyarországon.

A magyar kisebbségek kérdésére viszont alig-alig reflektál a régió művészete. A kiállításon szereplő, erdélyi Ütő Gusztáv és Joan Bunus sorsközösség-vállalásán kívül egy meghatározó példát ismerünk: Calin Dan és Josif Kiraly archetipikus (a Vészeszövedést idéző) bukaresti vérátömlesztéses performanszát 1994-ből. A kiállításon mindazonáltal szerepelt egy, az etnicitáslét² magyar változatára, erdélyi magyar kulturális gyakorlatra reflektáló mű is, a magyarországi Makovecz Annától. Viszont ha olyan kultikus helyek jelölik meg a túlnyomóan magyar kisebbség lakta földrajzi régiókat, mint az erdélyi Csíksomlyó, nem a kisebbség dekonstruálásával, inkább az

¹ Vita az Ernst Múzeumban *Roma Múzeum?* címmel 2006. június 21-én

² Hushegyi Gábor által javasolt fogalom a kisebbségekre: *Kirekesztő Közös tér*. Műértő, 2006 június

anyanemzet társadalmának kitüntetett figyelmével számolhatunk, sőt, kultuszok létével, születésével.

A történeti kultuszokat vizsgáló tudományok szerint a kultusz feltétele a múltkonstrukció. A művekben és kultikus helyeken kétségtelenül ott lehet a történelem emléke is, aminek révén – legalábbis a magyar kisebbségeket, keletkezésük óta a magyar államalkotás élő történelmi tanúinak tekintik, az anyanemzetben éppúgy, mint az utódállamokban. A Kárpát-medence jelenleg legszámottevőbb, őshonos magyar kisebbségeit (szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági) azonban – épp ezért – az e területeket birtokló államok politikai gyakorlatukban nem mindenütt tekintik saját polgáraiknak, sőt, olykor embernek sem – ami a jogszerűséget illeti. Ezzel a kisebbségi közösséget, a nemzetiség fogalmát, mely a nemzetével rokon, önkéntelenül erősítik, magyar nemzetudatot tiltetve el a szimpatizánsokban is (lásd az erdélyi örmény művész, Ütő Gusztáv magyarrá válását, s a magyarságukat írásban és szóban megfogalmazó szlovákiai és erdélyi magyarokat). Egyes régiókban ez olyan erős, hogy a művészi ambíciók nem is a többségi nemzet művészeti szcénájához kötődnek, hanem az anyanemzetéhez.³

A kisebbség fogalma mögött azonban nem feltétlenül áll múltkonstrukció. A kultikus helyek felértékelődése és kialakítása átveszi ennek helyét – ezt láthatjuk például az Erdélybe látogatók számának növekedéséből. Példaként említhetem az utóbbi jelenségre a még Kós Károly által tervezett, de a II. világháború után kivitelezésre nem engedélyezett templomok felépítését (Siklód) vagy felidézését (Szováta – Anthony Gall) napjainkban, a sokak által Kós Károly örökösének tartott, legismertebb magyar építész, Makovecz Imre meghívását templomtervezésre (Csíkszereda, Temesvár, Kolozsvár, Vargyas, Sepsiszentgyörgy). A tervek közösségi összefogással valósulnak meg. (Bizonyára szerepet játszik e folyamatban a kisebbségtől eltérő vallású, többségi nemzet határozott politikai – kisebbségellenes – céllal emelt, vallásos kultuszhelyeinek sokasága.)

A szocializmus diktatórikus szakaszaiban a régióban tiltott, illetve csak határozott megkötésekkel (például Magyarországon torony nélkül) engedélyezett templomépítészethez (másutt templomrombolás volt) és a vallásgyakorláshoz amúgy is rituális, kultuszt erősítő események (pl. felszentelések) kötődnek. A rendszerváltozások után másutt is megélenkült a templomépítészeti: a magyar és a szlovákiai építészirodák működését is jellemzi. (Míg az egykori, politikailag liberálisabb Jugoszlávia mai államai közül Szlovéniába – Lendva – művelődési ház tervezésére hivatott Makovecz Imre.)

A vallásos kultusz mellett kultikusnak nevezhető a régi magyar fürdőhelyek újra látogatása a Kárpát-medencében, a fürdőkultúra fejlesztése anyaországi és kisebbségi vállalkozók révén, akik a természeti és (akár a legfrissebb) kulturális kincsek (például Korond, Farkaslaka) felé irányuló anyaországi turizmust is lehetővé teszik.

Az állampolgári és emberi jogoktól való megfosztottság (a *pc* hiányának) ténye mellett a földrajzi és kulturális sajátosságok, valamint közösségi (gazdasági) életjelenségek hullámzó szövedéke, amik a magyar kisebbségek jelenét ma meghatározzák, a nemzetiség fogalmát látszanak erősíteni a kisebbség helyett.

³ Elhangzott az Ernst Múzeum *A kisebbségek és a kisebbségi művészet helyzete* hibás címmel szervezett nyilvános beszélgetésén, 2006. május 17-én

A rendszerváltozás által felszínre hozott súlyos társadalmi kérdések egyike azonban, amelyek mögött nem állt, s ma sem áll konszenzussal kialakított fogalomkör, éppen a nemzet fogalma, ami nélkül nemzetiség sincsen. Sem politikai, sem társadalmi szinten nem egységes jelentésű: a magyar nemzethez egyesek szerint a magyarországi magyarok, mások szerint az összes magyar, megint mások szerint minden Magyarországon élő ember vagy ez utóbbiak és a magukat bárhol magyarnak vallók tartoznak. E tisztázatlanság miatt – ami feltehetően az alkotmányok hiányosságaiból fakad, s ami érinti a magyarországi kisebbségeket és etnikumokat, a Magyarországon kívüli magyar kisebbségeket és egyéneket, az őket „befogadó” nemzeteket is – a nemzet fogalmát olykor kirekesztő, politikailag-társadalmilag nem korrekt módon használják, ami miatt egyes nemzetek kisebbségben élő tagjai el is utasítják a többségi nemzethez tartozásukat (például egy romániai magyar a román nemzethez tartozását). Ez megengedné más, például politikai fogalom bevezetését a nemzeté helyett. (Erre utaló törekvések a magyarországi politikai életben feltűnőek.) Ilyen fogalmak az állam vagy a haza. A valahová születés értelmében alakuló nemzetfogalom-használat azonban egyszerűbb megoldás.

A nemzet fogalma, magyar és latin alakjában ugyanis egyaránt a születéssel-születéssel függ össze, aminek személyes vonatkozásai akár követhetetlenekké is válhatnak, még ha a hely és közösség (a valahová születés) értelme valamennyire világos is maradhat egy ideig. Ahhoz tehát, hogy a nemzet fogalma másra cserélődjék, a haza és a közösség fogalmait is fel kellene számolni, ami a globalizációval és a mobilizált földlakókkal véghez is vihető.

A haza és a közösség fogalma is komplikált azonban, jól-lehet az egyik földrajzi értelmű, ámbár történelmileg is létező (emlékezetet, érzelmeket tartalmazó), mint a nemzeté; a másik, a közösség pedig életeli, nem feltétlenül emlékező típusú rítusok vagy kultuszok adják értelmét. A nemzet fogalmának eltűnésével mérhetetlen mennyiségű személyes és közösségi érzelem és emlékeanyag is eltűnik. A helyébe javasolható állam fogalma ugyanis racionális, statisztikai meghatározottságú, csakúgy, mint az állampolgáré. Identitása szimpla, közösséget, emlékezetet, érzelmeket nem feltételez, elvileg hordozható (nomád), tehát helyre (hazára) sincs szüksége. Az állam elvont fogalom. Statisztikailag növelhető és csökkenthető. Politikai életünkben az államénál jóval életszerűbb, változásokat megengedő nemzet fogalmába vetett bizalom mégis kisebb, mint az állam iránti.

A nemzet elgondolását tehát továbbra is létező (politikai) fogalmak teszik lehetővé, amelyek egyúttal múlthordozóak is lehetnek. Ilyen a kisebbség (etnikum, nemzetiség) is. A Magyarország határain túl élő magyar népesség, más államok polgárai lévén, mindaddig a nemzet ideájának (a történelmi emlékezetnek, a közösséghez és hazához fűződő érzelmeknek) fenntartói, amíg élnek, és pedig nem magyar állampolgárokként. A 2004. decemberi magyarországi népszavazással, az ő állampolgárságuk elutasításával, a kisebbségi kérdés fenntartásával tehát a magyar állampolgárok – úgy tűnik, akaratuk ellenére – a nemzet további elgondolhatósága mellett döntöttek.

A magyar nemzet és a kisebbségek magyarországi kultusza azonban ellentmondásos. Művészeti téren lényeges tudunk a következőket: magyarországi állami műgyűjtemé-

nyekben (legalábbis kiállítva) nem találhatók sem kisebbségi magyar, sem roma művészek alkotásai; az előbbit érintő gyűjteménygyarapítási szándék mindeddig tiltásba ütközött, az utóbbit illetően pedig nincs szakmai konszenzus. A nem egyetemi oktatók által írt *Magyar (!) képzőművészet a 20. században* című egyetemi tankönyvben (Corvina, 1999) nem szerepelnek a magyarországi roma és a kisebbségben élő magyar művészek. A kisebbség kérdése – az imént említett kiállításon kívül – nem jelent meg Magyarországon a művészeti szcénában (kivéve a Múcsamok Holokauszt-kiállítását

2005-ben), holott elvben divatosnak kellene lennie.⁴ Azaz: nincs diskurzus művészeti téren a témáról, meghagyva azt a mindenkori politika uralma alatt.

(A debreceni Déry Múzeumban rendezett 2006. novemberi kultuszkonferencián elhangzott előadás – bevezető – részlete)

⁴ A kortárs nemzetközi művészetben ugyanis új irány körvonalazódott: a társadalmi jelenségekre a politikai korrektség nevében reflektáló új művészet, mely – kritikai jellegével – hangsúlyozottan a társadalmi diskurzusban való részvétel igényének jegyében született.

POPOVICS BÉLA: MUNKÁCS KULTÚRTÖRTÉNETE A KORABELI SAJTÓ TÜKRÉBEN című könyve idén nyáron jelent meg. Több, Kárpátaljáról szóló írásunk szerzőjének könyvét a munkácsi *Kárpátalja* című újság június 6-i száma méltatta, ebből a cikkből közlünk részleteket:

Popovics Béla előszavában szerényen úgy fogalmaz, hogy írása *nem átfogó, minden részletre kiterjedő mű*, ám mint ő maga is leszögezi, *a Munkács múltjával foglalkozó kiadványokból alapvetően hiányzik a korabeli helyi sajtó hasábjain fellelhető hihetetlenül gazdag anyag*, így mostani vállalkozása a szó szoros értelmében hiánypótló, s ezért felbecsülhetetlen értékű mindazok számára, akik érdeklődnek Munkács múltja iránt. A könyv forrásanyaga majd háromtucat magyar nyelvű lap, melyek az első munkácsi újság megjelenésétől (1884) egészen a szovjet csapatok bevonulásáig (1944), az utolsó magyar nyelvű helyi lap megszűnéséig, tehát mintegy 60 éves időszakra vonatkozóan szolgáltatnak bőséges anyagot a kutatóknak. Ez az anyag rendkívül szétszórott, a könyv szerzőjének az Országos Széchényi Könyvtárban, a Beregszászi Megyei Állami Levéltárban egyaránt kutatnia kellett, nem is szólva a már csak magángyűjteményekben megtalálható lap-számokról. Éppen ezért mindenképpen elismerést érdemel az az alaposág és kitartás, amellyel a Kárpátaljai Magyar Cserkészsövetség gondozásában megjelent kötet szerzője összegyűjtötte és feldolgozta a még fellelhető újságokat.

Figyelemreméltó a szerző által a könyv megírásához választott szempontrendszer is, mely mindenekelőtt a Latorca-parti

várossal kapcsolatos művelődéstörténeti tényekre összpontosít, konkrét témák köré csoportosítva tárlja az anyagot. Kétségtelen, hogy mint minden kategorizálás, ez a megközelítés is eredményezhet bizonyos esetlegességet, ám az is tény, hogy ekkora információmennyiséget képtelenség feldolgozni és

bemutatni egyetlen kötetben. A kutatókat minden bizonnyal az a szerző feltáró munkája nyomán elkészült számítógépes adatbázis is lázba hozhatja, amelyről Popovics Béla a könyv előszavában tesz említést, s amely révén remélhetjük, hogy hamarosan elkészül a kötet folytatása is. Ugyancsak különleges csemegét jelenthetnek az egyes fejezetek végén található jegyzetek, miáltal az adott téma iránt érdeklődők bővebb információhoz juthatnak, s izgalmas olvasmány lehet a könyv végén található függelék, benne számos korabeli dokumentummal, verssel, cikkel, újságcikkal.

Nagy értéke a műnek, hogy az új adatokat, a korfestő anyagokat lehetőség szerint a már ismert tényekbe ágyazva, a történeti, kulturális háttérrel felvázolva tárlja, miáltal minden olvasói réteg számára emészthető, élvezettel forgatható. Méltánylandó az a szerzői hozzáállás, amely – példának okáért – nem csupán Móricz

Zsigmondnak a *Magyar Írás* című kulturális folyóirat első számához ír beköszöntőjét tartotta közlésre méltónak a Függelékben, hanem jócskán merít a korszellemnek megfelelően a jelesebb események tiszteletére íródott és a lapokban kinyomatott úgynevezett alkalmi versekből is, hisz aligha tükrözheti valami hívebben a közízlést és a közgondolkodást.

Csanády Gábor

CIGÁNY ÉPÍTÉS, CIGÁNY ÉPÍTÉSZET

A cigányok társadalmi helyzete mind a mai napig perem jellegű.¹ Ennek elsődleges oka az, hogy a cigány mentalitás² jelentősen eltér a polgáritól, így a beilleszkedés igen nehéz, csaknem lehetetlen. Vagy idomulnak, felhagyják hagyományaikat és beolvadnak (asszimiláció), vagy beépülnek (integráció), nemzetiséggé válnak, saját magas kultúrát hozva létre.

A cigányok kulturális hagyományai elsősorban humán jellegűek, mesék, történetek, hiedelmek, rigmusok, énekek és táncok, valamint művészek, fortélyok az egyes csoportok által művelt mesterségben (pl. rézművesség). Hosszú idő után az 1990-es években indult be az a folyamat, hogy cigány írók, költők, festők³ cigány magas művészet létrehozásán fáradoznak. Nagy kerékkötő az iskolázatlanság, pedig az építőművészethez a műveltség feltétlenül szükséges. „Ebben a vonatkozásban emlékeztetnünk kell arra, – írja Kenneth Frampton ame-

rikai építész teoretikus – hogy építészeti kultúra semmiképpen sem jön létre művelt és elkötelezett megbízók nélkül...”⁴

Úgy tűnik ezzel magyarázható elsősorban, hogy cigány építőművészetről egyelőre nem beszélhetünk, hacsak a cikk végén bemutatott jelenséget nem tekintjük annak.

A cigány építési hagyományok három alapvető és szimbolikus elem köré csoportosíthatók. Időrendben a legrégebbi és a legbecesebb a sátorépítés hagyománya, amely még a vándorlás korának idejéből maradt fenn. A veremházat, putrit sem használják ma már lakás céljára, inkább ólnak vagy tárolásra használják. Lakni inkább kunyhóban, házban, lakásban laknak.

A *cigánysátor* hagyománya elsősorban régi fotókról,⁵ ábrázolásokról és leírásokról ismerhető meg. Bár a gyakorlatban ma már nem lehet találkozni vele, kulturális szempontból talán éppen ez a legérdekesebb része a hagyománynak, a

mai cigány művészek munkáiban jelentős helyet foglal el, sőt a polgári gondolkozásban is előfordul.⁶ Mivel a sátor szállításra alkalmas építmény, feltehető, hogy a cigányok a vándorlással hozták magukkal a sátorállítás tudományát, így az az autentikus cigány hagyomány ősi rétegébe illeszthető.

A sátor általában fenyő sátorrúdból (mert az aránylag könnyű) és gyantával vízhatlanított durva kendervászon ponyvából állt. Wlislöcki szerint a sátonak három fajtáját használták. A sátrakban is volt természetesen szegényebb és a gazdagabb. A legegyszerűbb sátonál csak három rudat alkalmaznak, minden rúdvég letámaszkodik a földre. A fejlettebb változatnál több sátorrúd összetámasztása adja a vázat, amely a megjelenést az észak-amerikai indián tipikhez teszi hasonlóvá.⁷ A váz nem teljesen szabályos sokszög, úgy tűnik egy vezérrúd jelentősége nagyobb a többinél. Ez a rúd a bejárat fölé nyúlik, és erre akasztják rá a bográcsot a főzéshez.

A második sátorfajta két rúdpárból áll. A két rúdpárt ferde merevítő köti össze, amely nem ér le a földre. Ez a rúd adja a gerincet, és a bejáratról hátrafelé lejt. Ez nyúlik a bejárat elé vezérrúdként, itt is erre akasztják a bográcsot a főzéshez. Ez a típus az Alföldre és Erdélyre jellemző.⁸ Wlislöcki említ egy harmadik fajtát, „amely két létraforma állványból áll, felül rudakkal összeillesztve”. Gallyal, szalmával fedve hosszabb tartózkodásra alkalmas. A felsőmagyarországi, a bosnyák és a török cigányok használják.

A cigánysátor rúdjai általában teljes hosszukkal támasztják alá a ponyvát (ez alapvetően eltér a török vagy beduin típusú sátonál). A sátrat nagy felületen nyitják meg. Ilyenkor a peremet gyakran egy-egy rúd merevíti. A sátonban, nyitott sátonál a sátor előtt állandóan tűz ég. (A tűzgyújtás nehézsége miatt.) Az itt használt tuskó Karsai ervin kutatásai szerint rituális jelentést hordoz. Egy-egy sátor akkora, hogy benne egy nagycsalád (nyamo) elférjen, néha az állatok is beférnek. Egyes rudaknak külön neve van (berand, belyi), a sáton erősítő karók neve kilo. Gazdagabb kialakításnál faragással, ezüsttel díszítik.

A *putri* vagy *veremház* legegyszerűbb kialakítása a sátorépítéshez köthető. A kissé erősebbre, tömzsibbre épített sátorváz végeit beszúróják a földre, rá ponyva helyett fa dorongokat, arra száraz giz-gazt hordanak. A legfelső réteg agyag, ez egyszerűbb kialakításnál hiányzik, ha például nem lakásul, csak pihenőhelyként épül. Szerkezete földbe leásott-levert ágasfás-szelemenenes szerkesztésű.

Mivel a rudak mérete jelentősen korlátozza a kialakítás magasságát, célszerűen gödröt ásnak a tetőn belül, így érnek el kielégítő magasságot. A főgerincre merőlegesen bővítik az építményt fiókgerinccel, amely alatt rámpával lehet megközelíteni a belső teret.

A következő lépés az oldalfalak kis mértékű megemlése, ami félig földre süllyedt kunyhó jelleget kölcsönöz az építménynek. Itt már túlnyúló ereszt van. Az oldalfal további megemléését a merevítés nélküli fal csekély állékonysága

gátolja. Ez a kialakítás egyszerűbb tetőkialakítást is lehetővé tesz, félnyereg jellegű kialakítással, pl. állatok részére.

A *kunyhó* (gunyhó) esetén már nem ássák le az építményt a földre. A középső ágasfás-szelemenenes szerkezet itt megismétlődik alacsonyabb formában a falak vonalában, és kitöltő falazat kerül a rudak közé vagy köré. Ilyen építmény nagy számban épült a XX. század második felében is. Ez a cigánytelepek jellemző építménye. Sokféle anyagból építik: a teteje a már említett fa dorongokon giz-gaz és agyag mellett lehet szalmagúzs, nád, cirok-, napraforgó- vagy kukoricaszár, zsúp, gyepéteglá, bádoghordó darabok, kátránypapír, esetleg deszka aljazaton, pvc, deszka, cserép, pala, zsindelele. Az utóbbiak ritkán, inkább vályog vagy gerendaházon fordulnak elő. A kitöltő fal lehet vályog (vert fal éppúgy, mint vályogteglá), patics, fonott vagy fadorongokból rakott (teknővájó cigányoknál), mohával tömöködve vagy sártapasztással, valamint a tetőnél említett szerkezetek. A belső kialakításhoz hullámpapír, esetleg papír (újság, poszter) adhat burkolatot.

Egyik változatánál a lejtőbe félig beássák a kunyhó hátsó felét, így annak eleje kiáll a földből, a hátsó fele pedig a földben van. Szerkezete az előbb leírt ágasfás-szelemenenes szerkezet mind a középgerinc, mind a falak vonatkozásában. Érdekes szempont a kunyhó elrejtése az avatatlan szemek elől. A kunyhó tetejére tett földön növe gaznak is volt ebben szerepe. Mondhatjuk zöldtetősnek is az ilyen építményt. Hegyi Imre leírása szerint volt, aki a tévész házánál többre értékelte az efféle kunyhót.

Próbálkoztak merevítés nélkül is, csak a falakra támasztott szelemenekkel, ez általában nem eredményezett állékony építményt: két-három évenként újra kellett építeni, mert nem volt elég vastag a fal.⁹

A nyíregyházi Sóstói Falumúzeum Piricséről és Nyírvasváriből származó cigánykunyhót mutat be. A piricsői kezdetlegesebb putriforma: veremház, földbevéajt kunyhó, aminek csak a teteje emelkedik a talaj fölé. „Az épület vázát akáchusángokból készítették, a szelemenenes megoldású tetőszerkezetet náddal borították és kívülről leföldelték. Az egy helyiségű lakóház nyitott fedélszékű; a tetőt belülről sárral tapasztották.” A bejáratához rámpa vezet. A nyírvasvári kunyhó teljesen föld feletti kialakítású. „Az akácból összeállított váz *merglyés* megoldású, ami azt jelenti, hogy a tetőszerkezetet tartó oszlopok között hasított akáckarókkal töltötték ki, majd az egészet kívülből szalmás sárral tapasztották meg. A nádtető belső oldalát betapasztották, így itt is nyitott fedélszékű az egyetlen helyiség” – Balázs Gusztáv ismertetője szerint.

A *házikó* legfejlettebb formáját nyitott padlással építik. A belső terek osztásával létrejövő ház inntól lényegesen nem különbözik a magyar népi építészet egyszerűbb építményeitől.

Összevetve ezeket az építményeket a magyarok (gádzsók) által épített házacsokkal, nem tűnik szembeötlőnek a különbség. Györfly István írja 1920-ban: „Ezek a régi falvak csöppet sem hasonlítottak a mai falvakra, ellenben annál inkább hasonlí-

tottak a mai cigánysorhoz. A házak és putrik szanaszét, rendetlenül feküdtek. Utcák nem voltak, kerítések sem, legfeljebb némi árkolások húzódtak a ház vagy putri körül. Akármelyik irányban keresztül lehetett szekérrel is menni a falun. A fennálló házak olyanformán voltak, mint a mai bogárhátú kunyhók, melyeknek a teteje agyaggal van betapasztva, a föld alatti putrik pedig olyanfélék, mint amilyent ma a csongrádi kubikusok szoktak építeni munkálkodásuk helyén. A nagyobb szabású putrik fedett bejáróval, ún. gáddal bírtak.”

Azt állítja tehát egyrészt, hogy 1920-ban bogárhátú kunyhókban és putrikban éltek a cigányok, másrészt azt is, hogy korábban a magyarok éltek olyanformán, mint 1920 táján a cigányok. „Az egykorú utazók és a régi krónikások feljegyzése szerint mindent putriban lakott a falusi nép.” – írja a török és kuruc világ utáni időkről – „A putrit fűteni nem igen kellett, a föld melegen tartotta. Építéséhez anyag jóformán alig kellett, ezért könnyen hozzájutott mindenki. Az ellenségnek nem tűnt a szemébe, s ha bevetődött is a faluba, nem óhajtott hosszabb időre megszállani a faluban.” 1698-ban Debrecenben 17 nagyobb és 66 kisebb tégláépület állt, téglafa vegyes anyagú épület 27, ezzel szemben nagyobb putri 107, kisebb 324, romladozófélben további 242 volt, vagyis a lakóházak 86 %-a putri!

Az ötvenes évektől kezdődően a vályogházakból kiköltöző magyarok helyére cigányok költöznek. A hencidai polgármester elmondása szerint ott 2000 körül is az a gyakorlat, hogy a cigányok olcsón megvásárolnak egy-egy leromlott állagú vályogházat, beköltöznek és amikor 5-6 év után a fejükre dől, néhány tízezer forintért másikat vesznek, a régit meg hagyják teljesen összedőlni.

„Martin György néptáncutató szerint az egyes vidékekre jellemző táncok sokkal jobban különböznek egymástól, mint az azonos vidéken élő magyaroké és cigányoké. Könnyen elképzelhető, hogy pl. a nyírvasvári cigányok botoló tánca a szatmári magyar néptánc archaikus rétegeit őrzi.”¹⁰ Hermann Antal szerint vallásilag is a helyi hagyományokhoz idomulnak. Ezt a megállapítást a hodászi görög katolikus cigányok körében szerzett tapasztalataim alátámasztják.

Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy a bevándorló cigányság a maga építési hagyományát (és úgy tűnik, nem csak építési, hanem némileg a tánc és vallási hagyományát) a helyben lakó gádszoktól tanulta el, jelentős fáziskéséssel. A fáziskésés okai nyilván a szegénységben keresendők. A putri szerkesztésmódja sokkal jobban hasonlít a honfoglaláskori veremházhoz, mint a cigánysátorhoz. Úgy tűnik tehát, a szükségmegoldásként átvett putri és kunyhó nem cigány eredetű, inkább egyfajta használt ruhának tekinthető, amelyet a magyarok éppen jobbal váltottak fel. Hasonlóan hagyományozódhatott át a vályogvetés tudománya is a cigányokra.¹¹

A fűtőberendezés helye a kunyhóban a bejárat mellett balra van. Fa-szalma vázra 20 cm agyagborítást tesznek. A belső váz elég, a kiegészítő agyag megszilárdul. Nyílása az épület bejárati hom-

lokzatán van, csak kívülről fűthető. Sütőként is használják, de a főzés helye az épület előtt rakott szabad tűzön van. Használhatnak vaskályhát is, ekkor a bejárat mellett balra épül a kémény, gyakran kályhacsővel meghosszabbítva. Csak télen, szükségéből főznek kályhán. Egyéb időben a főzést a szabadtéri sparhelt és a beás cigányok jellegzetes, szabadtéri sütőkemencéje szolgálja.

A halmaztelepülés forma a házak elrendezésében általánosan mondható, hacsak a terület morfológiája nem rendezi másképpen a telepet. Helye az adott községen belül idővel változott. A XVIII. században előszeretettel választottak a falu feletti területet, ahonnan a telepre vezető út ellenőrizhető, a környék belátható. (Nagymaros, Pomáz, Valkó) A XIX. században az uradalomtól kapták a helyet, így az rendszerint művelhetetlen földön, a falutól távol esett, sokszor vizes, egészségtelen helyen (a vályogvető gödör közelében). Az ekkor bevándorló cigányokat a nagybirtokok és az egyházi birtokok fogadták be. Ebben az időben cigányság több mint fele telepen élt.

1961 után kezdődött a telepek felszámolása. A kiköltözők szoba-konyhás sorházat vagy lakást kaptak, ami a család létszámának erős gyarapodásával újabb gondokat okozott. A 70-es évektől mind többen szereztek önálló házat, saját telekrésszel. A cigányság lakóházhoz juttatásának újabb hullámát az ún. CS-házak (csökkentett komforttal) jelentették, majd jöttek a 90-es évek ún. szocpolos házai. Mindkettőre jellemző a felülről érkező állami segítség, ahol nincs mód a lakókörnyezet testre szabására. Az így létrehozott cigánynegyed újratermeli a szegregációt. Ma ilyen helyen él a cigányság 30 százaléka. A hatvanas évek erőltetett iparosítása vonzotta a cigányokat a városokba. Az ipari munkás réteg egy része a városokba települt, ma a hazai cigányság két ötöde városlakó. A városban is elsősorban az olcsón elérhető helyeken tudnak megtelepedni: a város pusztuló belső negyedeiben, a lakótelepeken és a külső területeken.

Miféle épületeket építenek ma a cigányok? Egyrésztől – amint arra Szuhay Péter könyvének alcíme utal – meghatározó a szegénység motiválta szükségleti építés. Újabb anyagokat – pl. nyíló, kátránypapírt – is felhasználva, egyebekben épp olyan kunyhók is épülnek, szerencsére csak ritkán, mint korábban. A többség egyszerű házat épít, épített magának, vályogból, téglából, gyakran külső vakolás-tapasztás nélkül, magas tetővel, padlóssal. Ha a szocpol kedvezmény felhasználásra kerül, akkor általában közvetítőkön keresztül történik az építkezés, amibe az építető nem szól bele – kapja az építményt. A ház általában kicsi, ami a szegénység miatt természetes, sokszor még így is nagyobb, mint amit be tudnak fejezni, így legtöbbször félkészben veszik használatba. Egyre gyakoribb, hogy befejezést nyer a folyamat: ilyenkor a ház rendszeren nem különbözik a többi épülettől, hacsak a kerítés hiányában nem.

A tehetősebb cigányok – Bánffyhunyadon tapasztalható a környékünkön ez a tendencia – saját ízlésviláguknak megfelelő házat építtetnek, amely markánsan eltér a helyi gádszók háza- itól és karakteres saját arculattal rendelkezik. Ami leginkább

eltér az eddig tárgyalt építményektől és házaktól, az a hozzáállás, az épület célja. Jellemző rájuk a nagy, túlságosan is nagy méret. Nem ritka a 2-3 szintes épület, de előfordul magasabb is. A tetőfedés kivétel nélkül nagyon igényes bádogosmunka. A tornyok és a tető is pagodaszerű: több tetőréteg sorakozik egymás felett. Különösen karakteres a bádogosmunka díszítő elemeinek tobzódóan szenvedélyes használata. Gyakori elem a tetők aszimmetrikus túlnyújtása. Jellegzetes a sarkok toronyszerű kialakítása, hasonlóan az egykori várkastélyok saroktornyaihoz. Gyakori az egymás felett több szinten kialakított, nem ritkán a homlokzat teljes szélességét beborító loggia. A loggia oszlopai felett az áthidaló formája – ha készül ilyen szerkezet – erősen tagozott, (hámas ívelésű vagy szamarhátíves). Az erkélyeken szinte mindig (az újjgazdagok által kedvelt posztbarokkból ismert) bábos korlát található. Kedvelt az ablakok, ajtók íves

lezárása, a saroktornyok keskeny, lőrészerű ablakai. Általában kovácsoltvas kerítés tartozik hozzá, a kapuoszlopokon gipsz oroszlánszoborral. Sajátosan jellemző a befejezetlenség is.

Ezek az épületek nem a lakásszükséglet kialakítására épültek. Inkább egy új, polgárosult cigány öntudatot demonstrálnak. Rongyírázás: mutatása olyan gazdagságnak, amely talán nincs is (emiatt nincsenek befejezve), de azért nehéz volna a szegénykultúrába sorolni. A dolog ellentmondásosságát jól jellemzi, hogy a reprezentációt szolgáló középudvaros lakóház tulajdonosai, (régiségkereskedésből meggazdagodott házaspár) szemmel láthatóan a ház mellett összeeskábált, a hagyományoshoz közel álló, egyszerű kis kerti szaletliben érzi jól magát.

A berendezésre a stílbútorok, szőnyegek használata jellemző, általában igen erős színekkel, a giccs és a valódi érték sajátos, nehezen leírható keveredésével.

IRODALOM

- Balázs Gusztáv: *Cigánykunyhók a Sóstói Múzeumfaluban*. Kethano Drom – Közös Út 1994/3.
Banner János: *Békési cigány lakások*. Néprajzi Értesítő 1913/3-4.
Bencsik János: *Adalék Békés megye népi építkezéséhez*. Békési Élet 1984/3.
Gyórfy István: *Magyar falu – magyar ház*. Akadémiai Kiadó, 1987
Hegyi Imre: *Adalékok a teknővájó cigányok megletelepedéséhez*. Néprajzi Közlemények 1957/1-2.
Ignác János: *Beás szálláshelyek*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról*. MNT, 1997.
Karsai Ervin: *A cigányok lakásépítési módjai*. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Kozmosz, 1983,

- Karsai Ervin: *Cigányok lakásépítése a sától a kőházig*. Anda Romani Kultúra Alapítvány, 1996
Kiss Lajos: *Földházak Szabolcs megyében*. Néprajzi Értesítő 1936
Kovács Aladár: *Kezdetleges épületek Tolna vármegyében*. Néprajzi Értesítő 1912/3-4.
Mészáros György: *Telepek, építkezés, lakásbelső, öltözködés. Részletek egy, a hazai cigányságot bemutató monográfiából*. Napjaink 1986/3.
Nagyné Bősze Katalin – Páll István: *Cigány lakóépületek*. Nyíregyházi Múzeum-falu Baráti Köre, 1997
Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, 1999
Wliscocki Henrik: *Cigányaink építkezéséről*. Építészeti Szemle 1893/3.

JEGYZETEK

¹ „A cigányok a templomban hátrább ülnek, nem ülnek a magyarokkal” – mondja Szilágyi Endréné Péterfalváról 1944-ben (Néprajzi Múzeum adattára). Az iskolában „cigányok, zsidók az utolsó padban ültek. A gyerekek is kiabáltak: bűdös cigány.” – mondja Péli Hilda, Péli Tamás édesanyja (*Amaro Drom* 1991/9). 1961-ben párthatározat mondta ki, hogy a cigányság nem nemzetiség, hogy a hátrányos megkülönböztetésnek, így a hátrányos szociális helyzetnek elejét vegye. Az 1979-es párthatározat etnikai csoportnak minősítette a cigányságot. (Diósi Ágnes: *Cigányút*. Szépirodalmi Kiadó, 1988)
² „Cigány telepeken nincsen kerítés. Akik ott élnek, együvé tartoznak, amijük van megosztják egymással, nincs határ enyém és tiéd között. [...] A másíknál ugyanúgy eszik mindenki, mint otthon, ha főz, akkor magától értetődő, hogy abból bárkinek jut, aki betéved. [...] A cigány törvény valaha szigorúan szabályozta a közösség életét, maradványaiban ma is él. [...] Cigány szülők ma sem sajnálják lányukat, ha – európai mércével mérve – túl korán mennek férjhez, sőt, ez megnyugtatta őket. [...] A szülők számára fontosabb, hogy törvényesített szexuális élettel biztosítsák lányuk tisztességét, mint hogy a gyerek befejezze az általános iskolát. [...] A kisgyerek erotikus vonzalomnak is beillő viharos szeretet tárgya a cigány közösségekben. [...] Egyetlen cigány sem állítja, hogy szeret dolgozni és szíves örömet nem dolgozik, ha nem muszáj. [...] Biztos, hogy a cigányok értékrendje más, mint a tulajdonviszonyokon alapuló, civilizált társadalmaké. De hogy alábbvaló lenne, az egyáltalán nem biztos. Az érzelmi értékek sokkal előbbrevalók a cigányok

számára, mint az anyagiak. Sokszor elmarasztalják őket, hogy nem élnek beosztással, pénzük csak addig tart, amíg megkapják a fizetésüket. Arról nem esik szó, amit ez a könnyelműség más vonatkozásban jelent: hogy a cigány az utolsóját is odaadja, ha kell annak, akit szeret, és nem törődik vele, mi lesz azután. Majd lesz valahogy, majd ad az Isten, majd rajta is segít valaki, egy másik testvér.” (Diósi Ágnes i.m.)

³ Lakatos Menyhért, Bari Károly, Péli Tamás

⁴ Kenneth Frampton: *A modern építészet kritikai története*. TERC Kft. 2002

⁵ A Néprajzi Múzeum fotótára

⁶ A *sátoros cigányok* kifejezés a vándorcigányok szinonímája. Ábrázolása vetőkártyán is gyakori.

⁷ Zselizről 1907-ből, Kelédről 1907-ből, Harasztiról 1910-ből, Keszthelyről 1905-ből ismertek ilyen sátrak fotói. (Néprajzi Múzeum fotótára)

⁸ Brassó megyéből 1910-ből, Zsidról 1909-ből ismertek ilyen sátrak fotói. (Néprajzi Múzeum fotótára)

⁹ A szegedi Vedres István Építőipari Technikum diákjainak felmérései a kiskundorozsmai cigánytelepen (*Dorozsmai cigányok* című tanulmány a Néprajzi Múzeum adattárában)

¹⁰ Diósi Ágnes i.m.

¹¹ Bár ma már az is annyira elfelejtődött, hogy az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat az 1990-es években tanfolyamokon kellett tanítsa a vályogvetést, pl. Tiszacsegén.

VÁNDORDIPLOMA • 2006

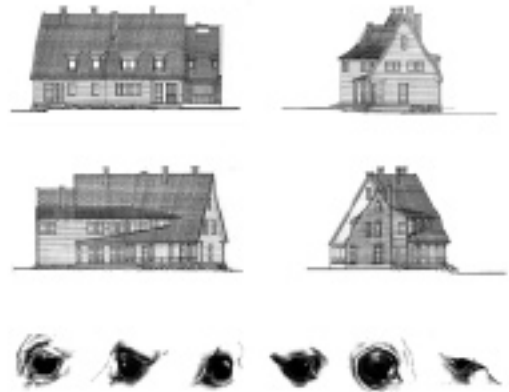

UJJ MÉSZÁROS KRISZTINA (1975)

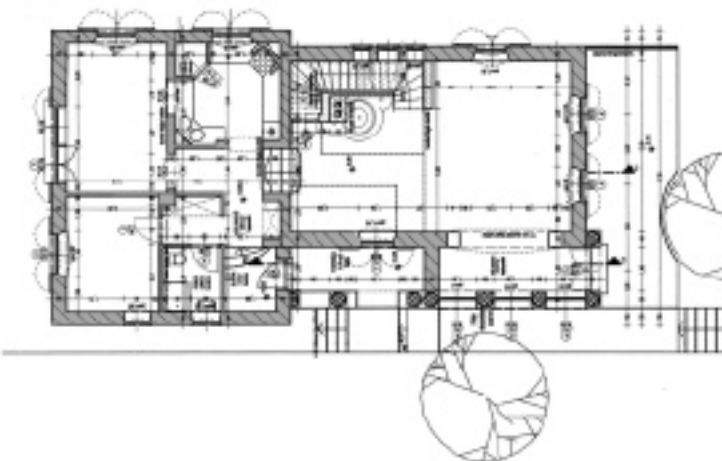
2002 diploma, BME Építészmérnöki Kar
Vándoriskolai gyakorlat (2002-2006)
TRISKELL Kft., Turi Attila
KÖR Építész Stúdió Kft.,
Krizsán András, Ertsey Attila
PARALEL Építésziroda Kft., Kravár Ágnes
KVADRUM Építésziroda Kft., Zsigmond László
U. Nagy Gábor – Szombathely
MÉRMŰ Stúdió, dr. Szűcs Endre

BME diplomamunka, 2002
Lovaspanzió és menedékház Erdélyben

Vándoriskolás diplomamunka
Családi ház, Nagykovácsi – mester: dr. Szűcs Endre
Építés éve: 2006

Nyaráló, Hegymagas – mester: dr. Szűcs Endre; kivitelező: Komáromy Tamás; építés éve: 2006

SIGNELIT Rt. telephelye, 2003, Horváth Zoltánnal

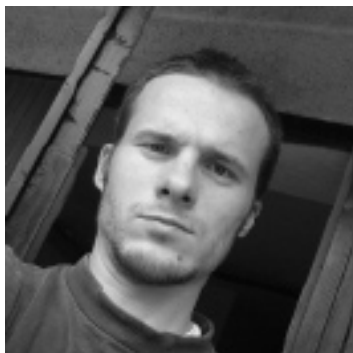
Magyar pavilon pályaterve,
Nagyszében, 2006. második forduló, III. díj
Eszenyi Ákossal

Vándoriskolás diplomamunka, családi ház, Órbottyán
mester: Krizsán András. Építés éve: 2005-2006

VÁNDORDIPLOMA • 2006

HORVÁTH BALÁZS (1977)

2001 kitüntetéses diploma, YMMF Építészmérnöki Kar

2001–2005 vándoriskolai gyakorlat

Axis építésziroda, Salamin Ferenc • Szentendre, Pismány, Bodó–Rubovszky-ház, 2002 (Salamin Ferencsel) • Tarcal, Borház 2002 (Salamin Ferenc terve alapján, Salamin Miklóssal, Török Ádámmal)

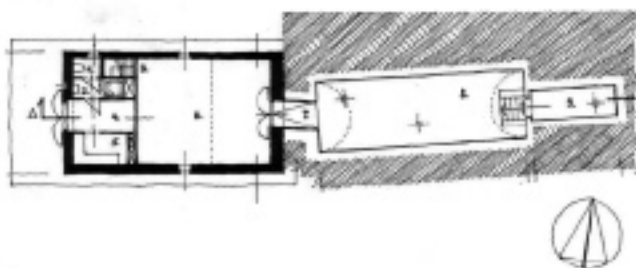
Kör Építésziroda, Krizsán András

Triskell építésziroda, Turi Attila • Abádszalók, strand, 2003 (Turi Attilával) • Budakalász, lakóházak, 2003 (Turi Attila terve alapján)

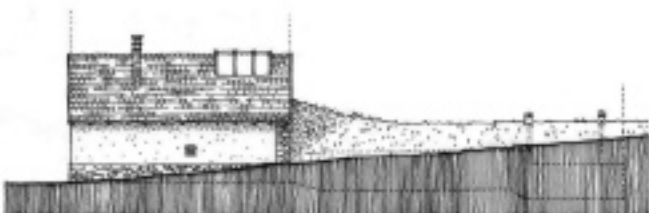
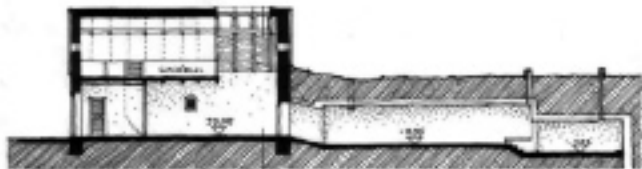
Makona Építésziroda, Makovecz Imre • Noszvaj, panzió és konferenciaközpont, 2003 (Szte Vargáné Gerencsér Judit terve alapján Török Ádámmal) • Budajenő, parasztház átalakítás, 2004 (önálló terv Makovecz Imre felügyeletével) • Muzsla, Szlovákia, kútház és lovasközpont 2004 (önálló terv Makovecz Imre felügyeletével) • Kehidakustány, üdülőkiszálló, 2004 (önálló terv Makovecz Imre felügyeletével) • Elzász, Franciaország, kilátó, 2004 (Makovecz Imre terve alapján)

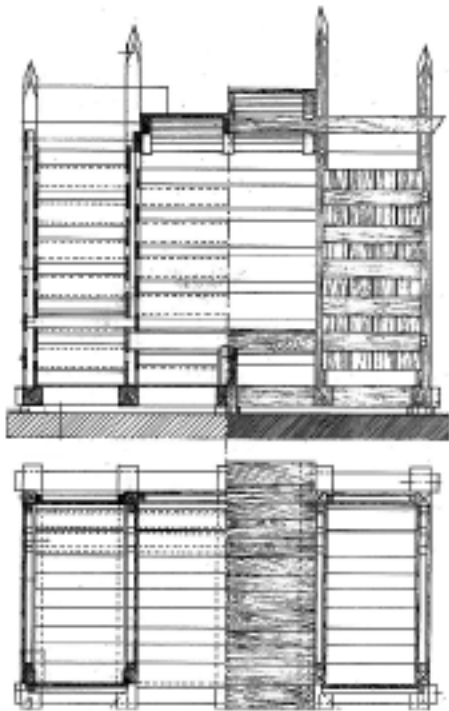
Mémű szövethozó, dr. Szűcs Endre • Tihany, Gömbös-ház, 2004 (Szűcs Endre terve alapján) • Tihany, Martinyi-ház, 2004 (önálló terv Szűcs Endre felügyeletével) • Szőkéd, családi ház 2005 (Szűcs Endre munkatársaként)

2003. júniustól a Bikemag Lapkiadó Kft. munkatársa

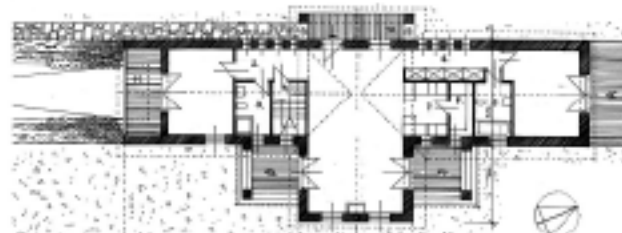

Parasztház átalakítása borházzá,
Budajenő, 2004, Makovecz Imre felügyeletével – vándordiploma-terv

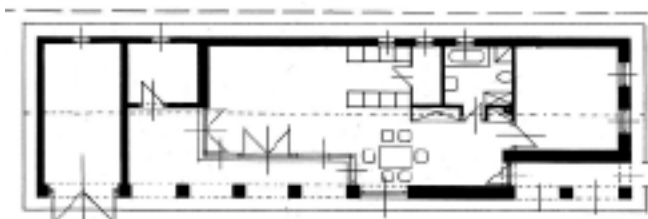

Sepsibükszád, népi fürdő
öltözőfülske terve – 2002

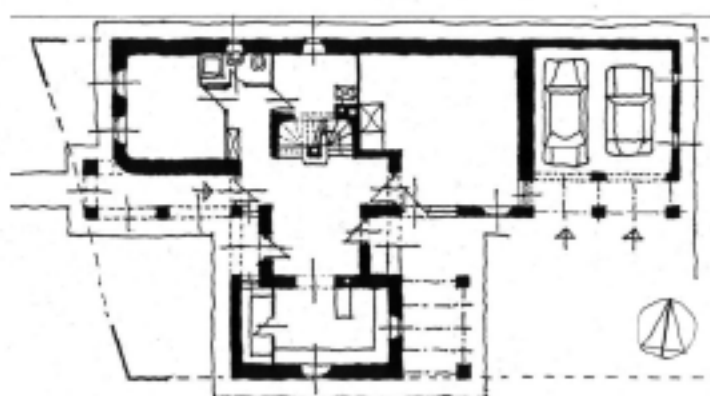
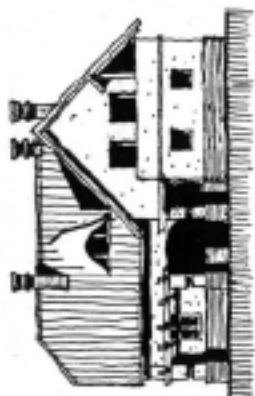
Zsámbék, családi ház vázlatterve
mester: Makovecz Imre – 2004

Gárdony, beépítési terv – családi ház típus-terv-javaslat
mester: Makovecz Imre – 2004

Szőkéd, családi ház
vázlat és építési
engedélyezési terve
mester: dr. Szűcs Endre
2005

Demeter Gábor

A PÁHOLYHÁZ TÖRTÉNETE

A Holnap Kiadónál karácsonyra jelenik meg Az építészet mesterei sorozat új kötete Komor Marcell és Jakab Dezső munkásságáról. Az alábbi írás – lévén építészetileg nem kiemelkedő jelentőségű műről szó – kimaradt a kötet egyes alkotásokat elemző fejezetéből, kultúrtörténeti vonatkozásai, valamint eddig ismeretlen építészettörténeti adatokat feltáró volta miatt jelen közlése mindenképpen indokolt. A cikk az OTKA által támogatott TO 37745 sz. kutatási program keretében készült.

Az első szabadkai szabadkőműves páholy 1899. május 31-én alakult Korossy testvér református lelkész királyhalmi szőlőjében, meghozzá a szegedi Árpád páholy patronátusa alatt. A Kossuth Lajos Szabadkai Szabadkőműves Kör újonnan megalakult tagjai a szegedi Árpád páholy főmestere előtt tették le a testvéri esküt. Megfelelő páholyház hiányában az újonnan megalakult társaság különböző helyeken tartotta összejöveteleit, amikor szegedi és zombori vendégeket is fogadtak. Az összejövetelek helyszínei a Bárány Szálloda, a Városligeti Vendéglő, a Nemzeti Szálló, esetenként egyes testvérek magánlakása volt. Sajnos a szabadkai hatóságok állandó zaklatása és az ebből eredő negatív közvélemény hatására a kör tagsága nemcsak nem szaporodott, hanem meg is csappant, majd a páholy lassan, saját magától elaludt. Ez a passzív időszak 1902 és 1909 között tartott.

Néhány régi testvér összefogása és kezdeményezése eredményeképpen 1910 májusában megszületett az Alkotás páholy. Még az előkészületek folyamán felvetődött az állandó páholyház végleges helyének kérdése, hiszen a rohamosan emelkedő taglétszám teljesen magától értetődően sürgette e probléma megoldását. Így, már az alakulás havának 21-én, a telekvétellel megbízott Dr. Singer Simon testvér jelenti, hogy a páholyház telkét ... az alakítandó páholy céljaira és szám-lájára megvette...¹ Amíg az új páholyépület felépült, a tagság az akkori Barzel-vaskereskedés házában, az emeleten tartott bérhelyiséget az összejövetelek céljából.² 1911 elején már 30 tagja volt a páholynek ellenben az új páholyház építéséhez ezideig csak a telek és az építési szándék volt meg. Jakab Dezső testvér, budapesti építészmérnök, aki akkoriban fejezte be a szabadkai városháza építését, megígérte, hogy az építendő páholyházunk terveit megcsinálja. Ez el is készült és az 1912. január 4-diki munkán a testvéreknek bemutatták és amikor ennek alapján Vály Gyula tv. az 1912. március 7-diki munkán a költségvetést beterjesztette, azt a testvérek elfogadták.³ Az építési engedély kérvényét Vály Gyula építész testvér 1912. június 26-án nyújtotta be a hatóságokhoz Lányi Mór elnök aláírásával.⁴

¹ SzTL (Szabadkai Történelmi Levéltár): Alkotás-Stvaranje t. és t. Sz. páholy alakulásának és működésének története 1909-1934. Irta Kertész Samu. Kiadja az Alkotás-Stvaranje szk. Páholy Subotica. 1935.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Alkotás szabadkőműves páholy (elnöke Lányi Mór): SzTL: III. iratcsomó 559/1912 (14), 1912. július 9. – Vály Gyula építész. Kérvény: 1912. június 26. Megjegyzés: Nagy János átvette a terveket 1 példányban. Telek: I. kör Bem utca 139.

A kervenyre eloszor elutasito valasz jott a Varosi Tanacstol, azzal a kifogással, hogy az új emeletes épület túl kicsiny, magasan fekvő ablakaival nem felel meg a város által támasztott szépi-szeti követelményeknek, és nem illik bele a szépen fejlődő utcaképebe (hivatkozva az építési szabályrendeletek 2 §-a).⁵

A válaszlevélben, már 1912. július 9-én Lányi Mór bejelent a döntés elleni fellebbezését a közigazgatási bizottsághoz. Nem kis felháborodással arra hivatkozik, hogy senkinek sincs jogában beleszólni a tervezőmérnök (Jakab Dezső) művészi megfogalmazásába, különösen, ha azt az érvényben lévő, különben is már elavult építési szabályzat sem indokolja, hiszen a II. fejezet 29. §-a csak a belvárosi házak színezésére vonatkozik: ... az épület homlokzatának kiáltó és szemet sértő színnel való mázolósa meg nem engedtessek. Lányi Mór a fellebbezésben ezt írja a közigazgatási bizottságnak: Azt meg-szabni, hogy milyen alakú és méretű ablakot alkalmazzanak, a hatóságnak nem lehet. Ezt a tervező művész s a helyiség rendeltetészerű szükséglete szabja meg. De mindezekről elte-kintve, a páholy ház terve modernizált görög stílusban készült s köztudomású, hogy a görög építési modor nagy ablakokat nem ismert. Ha a tekintetes Tanácsnak joga lenne az épület művészi megoldásába beleszólnia – amit tagadunk, mert a művészi felfogás hatósági dirigálása lehetetlen – akkor kellett volna közbe lépnie, ha nem ilyen ablaknyílásokat terveztünk volna. Mivel a páholyházat első rendű fővárosi művészek tervezték, szobrászati részét is kiváló szobrászművész fogja mintázni, az új épület nemcsak az utcának, hanem a város-nak is egy érdekes felfogású, díszes középülete leend.⁶ A Városi Tanácsnak a következő napon (1912. július 10-én) beterjesztett levelében Lányi Mór hangvitele végül engedékenyebbé válik, az elnök ígéretet tesz arra, hogy – ha csak ez a kifogás – a folyamodó hajlandó korigálni az ablakok méreteit. A levelezésből később kiténik, hogy ez meg is történt, így az építési engedélyt is hamarosan kiadták. Sajnos, az építési engedélyké-relem mellett beterjesztett tervrajzok nyomtalanul eltűntek.

Magáról, az építkezés folyamatáról, kivitelező mesterekről egyelőre nincs adatunk, csak annyi, hogy Vály Gyula építész jelölték ki a munkálatok felelős építésvezetőjéül. Már folyó év novemberére elkészült a páholyház. Telke az egykori Bem utca és Árpád utca sarkán helyezkedett el Bem utca 139. szám alatt. Ez a mai Šenoa utca jobb oldalán a 16. szám alatt, az egykori Ruff cukorkagyár mögötti kis utca sarkán volt.⁷ 1913 folyamán telekkiigazítás történt az utcavonal javára, mivel a páholyház sokkal kisebb helyet foglalt el a rendelkezésre álló telekből, mint amennyire szükség volt, így a 110 négyszögöl telekből összesen 86 négyszögöl maradt meg az Alkotás tulajdonában.⁸

Páholyunk életének egyik legjelentősebb mozzanata volt az 1912. évi november 28-diki munka, amelyet már ebben, – az éppen elkészült – új páholyházunkban tartottunk meg.

⁵ SzTL: Mémöki III 559/1912 (1912. július 6.)

⁶ Uo.

⁷ Horváth József: A szabadkai szabadkőművesek. Bácsország, Szabadka 2002 / I-III. Szám, 60. old.

⁸ SzTL: III 559/ 1912.

Csöndes örömet érzett minden testvér a szívében és a Főmester a testvéreket további kitartó munkára buzdította és erre, valamint munkánk új templomára a VENÉM áldását kérte...⁹ A páholyházat a testvérek saját bútorzattal, és rituális felszereléssel látták el, amely szerény volt ugyan, de teljes összhangot képezett, valamint teljesen megfelelt rendeltetésének.

Az épület egyemeletes sarokháznak készült. Alaprendeltetéséből eredően, és valószínűleg a szerény anyagi körülményekből kifolyóan, a kor ízléséhez viszonyítva, aránylag visszafogott, nem szembetűnő utcai megjelenéssel. Tömegében alapvetően két egységet képezett, mégis építészeti három részre tagozódott. Az első, annex-szerű egységet rejtő, udvar felőli bejáratot tartalmazó épületrészt, amely valószínűleg a belépőt és öltözőhelyiséget tartalmazta, valamint a középső, a társalgót, azaz étkezőt magába foglaló épületrészt *Jakab Dezső* valamivel alacsonyabbra tervezte, mint a sarkit. A belépőt rejtő épületrész utcai homlokzatán csak két kicsiny, tető alatti ablak látszik, az egyetlen eddig ismert, az egész házat befogó korabeli fényképen. Az étkezőt magában foglaló épületrésznek az emeleten és a földszinten is négyzet alakú ablakai voltak (a földszinten kettő szélesebb, az emeleten pedig három keskenyebb).

A fő épületrész az előző fölé emelkedett, sarka enyhén csapott, félkörös, a tető magasságában méhkaptár formájú díszítés hangsúlyozta, amely a szorgalmat, takarékoságot és gazdagságot szimbolizálta. Ilyen jelképet fellelhetünk szinte az összes korabeli banképületen. A Bem utcai homlokzat első emeletén félköríves, apszis jellegű kiugró volt félkupolás lemeztetővel, amelyet csak függőleges, magason álló szögletes ablakok sora díszített. Ez alatt, a földszinten is négyzet alakú ablakok sorakoztak, a bejárat kapuval a jobbszárnyon. A zárterkélytől jobbra és balra süllyesztett keretezés – vakablak volt. Az épület homlokzatainak legkülönösebb elemei a kicsiny, egészen magasan fekvő emeleti ablakok, amelyek a páholyterem szellőzte-

tésére és minimálisan szükséges nappali megvilágítására szolgáltak, mégis, mint egy titkot rejtve, teljesen elzárták azt a külvilág, a profánok kíváncsi tekintetei elől. Az Árpád utcai homlokzaton is süllyesztett keretezés húzódott végig, mégpedig öt darab. Ezek közül két szélső ismét vakablakot keretezett, míg a két belső keret felső részében ismét kicsiny ablakok voltak. A középső keret sokkal szélesebb, és felső zónájában három kis ablakot nyitottak. A süllyesztett keretezésen kívül a páholyház homlokzatainak díszítése meglehetősen visszafogott volt. Alul folyamatos, egyszerű lábázat futott körbe, az eresz alatti falfelületet pedig fogazatot utánzó vakolatplasztika szegélyezte. A főpárkány is hangsúlytalan volt. A Bem utca felőli kapubejáratot két oldalt pilaszterek hangsúlyozták, háromszög alakú timpanonszerű homlokzatelemet tartottak. A páholyház külalakja csak a bennfentesek részére tette olvashatóvá funkciójából eredő tételrendezését, de ezt teljesen újszerű, szinte modernista megfogalmazásban tette. Szerény, geometriai szecessziós (*Lányi Mór* szerint *modernizált görög stílusú*) hangvételével be kívánt olvadni környezetébe, minden hivalkodást és feltűnést mellőzve meg kívánt felelni rendeltetésének, karitatív mivoltának.

Az *Alkotás* tagjai nem sokáig élvezhették a páholyházuk kínálta előnyöket, 1914-ben kitört a világháború, így a páholy munka is szünetelt 1916. június 14-ig, időközben az épületet a testvérek katonai üdülőkórházzá rendezték be, melynek működéséhez adakozással is hozzájárultak.

...A kórház megnyitásához a testvérek 50 ágyat, teljes felszereléssel állítottak be, és amíg csak fennállott az üdülőkórház, mindig kihasználták az utolsó helyet is... Mielőtt a katonai hatóság a páholyházat a kórház céljaira átvette, *L. M. tv. elvitte onnan összes felszerelési tárgyainkat, amelyet az épület visszavételekor, 1916-dik év közepén helyeztünk ott el újra...*¹⁰ Sajnos a páholyház időközben igen rossz állapotba került és tatarozásra szorult. Munkát ismét csak 1916. június 16-án tartottak, erősen csökkent létszámmal.

...1918 októberében a visszavonuló osztrák-magyar katonai haderő egyik parancsnoksága foglalta el a páholy épületét, amelyből ismét el kellett szállítani felszereléseinket, majd november közepén a városunkba bevomult győzedelmes szerb hadsereg parancsnoksága vette igénybe az épületet, amelyet előbb egészségügyi, majd később adminisztrációs célokra használt fel...¹¹ Ebben az időszakban a testvérek kénytelenek voltak magánházaiknál tartani összejöveteleiket, várva a pillanatot, amikor visszakaphatják a páholyházat. ... 1924. december 13-dikán visszakaptuk épületünket a katonai parancsnokságtól. Azonban a ház és a berendezés nagyon leromlott állapotban került vissza a kezelésünkbe. Bútoraink, és felszereléseink egy része elveszett vagy használhatatlanná vált...¹²

A tanulmány forrásául szolgáló kiadvány páholyházi részéről szóló része, amely az *Alkotás* páholy fennállásának 25 éves évfordulójára készült 1935-ben, ezzel befejeződik. Az épület további sorsáról keveset tudni. Ebben az épületben székelt a Szerbiai Orvostársaság szabadkai részlege, és ez az épület volt a Vöröskereszt szabadkai székháza 1940-től 1978-ig, miután lebontották.

⁹ *Alkotás-Stvaranje t. és t. Sz. páholy alakulásának és működésének története 1909-1934.*

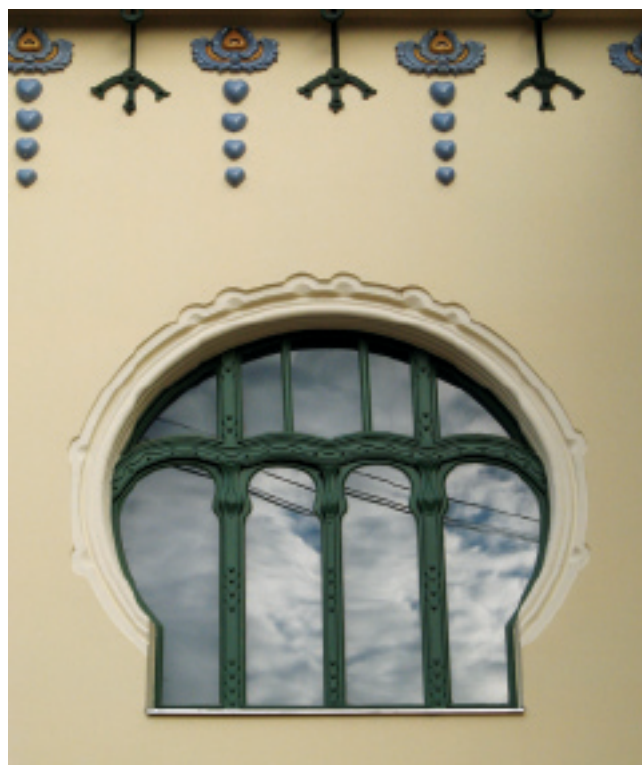
¹⁰ U. o.

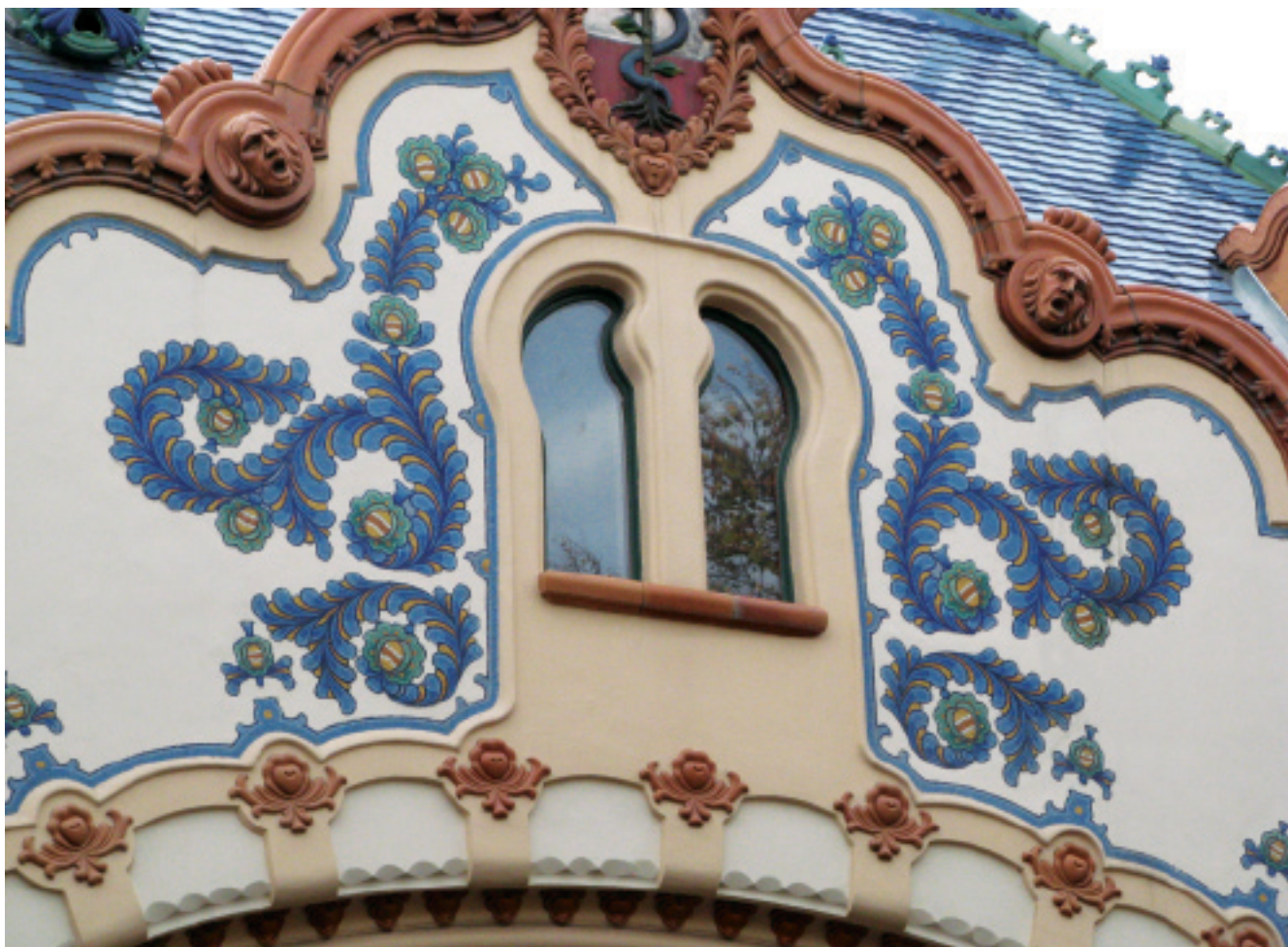
¹¹ U. o.

¹² U. o.

2006/1. számunkban közöltük Demeter Gábornak a szabadkai Raichl-palota helyreállításáról szóló írását. A felújítást irányító építész akkor még nem tudott képet küldeni a kész munkáról, ezúttal pótoljuk. Képeinken (Gerle János felvételei) a Raichl J. Ferenc által saját magának tervezett lakóház (1903-04) utcai homlokzata, annak részletei és egy udvari ablak látható. Ugyan-

csak Demeter Gábor vezeti a szabadkai zsinagóga hosszú évek után végre elkezdődött, teljeskörű helyreállítását. A magyar szecesszió kiemelkedő alkotását Komor Marcell és Jakab Dezső tervezték 1900-ban. A különleges anyagokat és technikákat igénylő, több évig tartó felújítási munkát a szerb állam, a szabadkai önkormányzat, és külföldi alítványok finanszírozzák.

HÍREK, BESZÁMOLÓK

PILISSZÁNTÓ, BOLDOGASSZONY KÁPOLNA

1996. október 16-án három pilisi falu, Vörösvár, Szentkereszt és Szántó lakóival töltött turistabusz érkezett Medjugorjéba. A küzdelmes, jégesővel, viharral hitelesített hegyi zarándoklat résztvevői egyöntetűen megállapították: a helyszín olyan, mintha a Pilis lenne, csak a kereszt hiányzik hozzá.

Az itt született ötlet 2003 december 20-án valósággá vált, mikor Ladocsi Gáspár püspök úr a Hargitáról ajándékozott hatalmas tölgyfa keresztet Pilisszántón megszentelte.

Mindenki érezte, melegsége van ennek a helynek, ahová szívesen jön az ember, kiszakadni az örült világ zörgéséből. Az egyre izgalmasabb kérdéseket felvető Pilis hegység erősödő szakrális tartalmában Pilisszántó határozott szerepet kapott. Kínálkozott a feladat, méltó emléket állítani bárbárnak hazudott őseinknek: megjelölni a Pilist, a Kárpát-medence hagyományosan szent hegyét. Egy településen kívüli erdőben egy kápolnának sajátos hangulata lehet, menedék a hittel, szívvel, Isten és a természet szeretetével áldott emberek számára.

A kápolnaépítés vékonyka gondolata majd négy évig érlelődött. Kezdetből fogva feltétel volt, ha egyszer megépül, az kizárólag adakozásból, munkafelajánlásból történhet, de csak az adjon, aki hisz az ügy tisztaságában és a kápolna üzenetében. Ettől lesz lelke és támadhatatlan erkölcsi értéke. A nemzetet születésétől fogva megtartó kereszténység szimbólumának nem lehet pénz a mércéje, csak az eszmével azonosuló közösség alkotóereje, a népakarat. Az őrt álló két pálos remete-toronyban először Kisboldogasszony napján megszólalt két harang hangja Csíksomlyóig hallik, ahol Gergely atya őrzi a Szántói Szűzanya Hummel Rozália által Pilisszántón – a Pilis Keresztjéért viszonzásul – festett életnagyságú festményét. A sors így alkotott hidat két imádságos hely, a somlyói Babba Mária és a szántói Boldogasszony között. A szántói kápolna két könyörgő, égre nyújtott karja és a csíksomlyói templom kettős tornya közt ugyanazt a termékenyítő Napot látjuk, amely itt a – sumér elnevezésű – Ziribár hegyszoros öléből, december 21-én, a napforduló hajnalán fénybe öltözteti az oltár mögött ülő Boldogasszonyt.

A kápolna első követ 2006. június 19-én raktuk le, miután Vad Tivadar és Szőke András kiöntötte az épület vasbeton alapját és elkészült Kuhajda Tibi mesteri ácsmunkájával a kápolna zsaluzata, melyhez Molnár Jóska adta az anyagot. Mindezt ingyen. Az építkezés mindvégig az öröm, a vidámság, a jóakarát, az önzetlen tenni akarás elégedettségével történt. Megértettük

az üzenetet: „a fundamentum Istentől való és Istentől való az akarat, mely újra építi a falakat.”

És a Pilis fehér mészkő szikláira, a fundamentumra, Urunk kedves hegyére, melynek mészkő teste évszázadokon át biztosította jó emlékű őseink megélhetését, megépült a kápolna. Nekünk kő volt a mindennapi kenyerünk!

A kápolna építésével valójában a fundamentumot ástuk ki, melyre a nemzet jövője épülhet. Ő hirdeti a nemzet egységét és a Szent Korona népeinek testvéri közösségét. Ezt az eszmét őrizték a pilisi tót falvak évszázadokon át.

Makovecz Imre és tanítványa, Órfi József szakrális épületet tervezett. Ez volt Makovecz Imre első olyan terve, ami szerint az egész épület csakis kőből, és nem fából épül. A nem mindennapi terv megvalósítása nem mindennapi feladatot jelentett, a nehézségek mégis könnyedén megoldódtak. Mindig jött annyi segítség, amennyi kellett, annyi kéz, annyi pénz, amennyire szükség volt. Sok-sok ember rakta bele saját követ a falba, csak azért mert jól esett jót tennie. Nem építőipari cégek közbeszerzési versenyéből került ki a kivitelező, hanem az falazott, aki odajött, vagy éppen arra járt, és beállt dolgozni. Ritkán adódik az ember életében, hogy kápolnát építhet. Különösen ilyen és ezen a történelmi helyen. A falu konyhása adta az ebédet, szódása a napi két ballon szódát. Volt aki süteményt, volt aki borocskát, uzsonnát, finomságokat hozott fel a faluból, volt aki pénzt rakott le, volt aki imádkozni tudott értünk. Ez

a kápolna Hitből és Szeretetből épült.

Mindnyájunk égi édesanyja mindannyiunkat testvérekké tett. Éreztük érintését az építkezésen. Olykor társunkká szegődött a pálosok címermadara, két hollópár, akik vidáman keringtek az égen felettünk. Szokásától eltérően közénk furakodott néha egy sólyom is. Egyik hétfői munka végeztével a falu felől fehér galamb szállt a toronyra, el sem akart menni. Ott hagytuk mikor elaludt.

A munka javát a Vándoriskola építészei és műegyetemista diákok végezték. Kitűnő lecke volt számukra, nem csak szakmailag. A fagyálló kötőanyag kudarcos kísérletei, az időálló falazókövet megtalálása, a hetekig tartó kánikula elviselése, a falu megismerése, mind-mind gazdagította tapasztalataikat.

Helyi régészeti leleteink tanúsága szerint Pilisszántó térségében több ezer éven át a Teremtés misztériumáról, az élet születéséről és szolgálatáról szólt Boldogasszonyunk üzenete, és szól ma is. Minél nagyobb a külvilág zaja, annál nagyobb lesz az igény a kápolnánkra, mert az embert nem a jólét tanítja meg imádkozni, hanem a kétségbeesés. Templomunk egyik

felirata szerint „ha a szükség kínja nagy, mutasd meg, hogy anya vagy.” Péterffy László szobra erről szól. Anyai reményt, vigaszt, bátorítást, nyugalmat áraszt. Tenyerében tulipánt tart, mellyel a megbocsájító édesanyja a jövőnket, az új élet születését jelzi. A kápolna belső terét az Ó jelenlétének varázsa tölti ki.

A kápolna bejárata fölötti, Molnár Sándor faragta Napmadár kitárt szárnyaival hívja a betémi szándékozót. A Nap a megváltó Krisztus testét, az oltáriszentség kisugárzását is mutatja. A kupola tetején fekvő, Buczkó György által üvegezett fénynyílás alakja a szántói pálos keresztes kő formáját kapta, mintegy égi utasításként az ide belépőnek.

A Szent György-vonalon álló, kör alakú kápolna ősi forma, több szempontból is az Árpád-kori fénytemplomokkal azonos lényegű. A földtől négyszög formából induló oltár az ég felé emelkedve az egyetemességet jelképező körben végződik. Pilisszántói őseink emlékét az oltárba beépített szenteltvíztartó őrzi, mely nemzedékeken át a régi ravatalozó tartozéka volt. Rozmaring ágacskaát belemártva szentelte meg az elhunytat a részvétét nyilvánító, mielőtt a koporsót lezárták.

Mária országának kitüntetett hegyén, a pálos rend szülőföldjén, a hegy szerves részeként egy tömbbé kinövő, maradan-

dóságot kifejező, természetes mészkőből falazott épület az egyetemes kereszténység zárandokhelye, ahol hódolatát teheti minden, Boldogasszony kultuszát tisztelő jószándékú ember.

A hozzá való zárandoklat áldozathozatal és vezeklés. Megéri, mert az idevezető ösvény minden botlasztó köve, verejtékcseppje szükséges az üdvözüléshez és áldást hoz az érte megszenvedőnek.

Feljutva Boldogasszonyunkhoz megkapjuk a vigasztalást és reményt, amivel a szakrális Pilis küszöbét átlépő, a hegység titkait kutató, múltja iránt érdeklődő, azt tisztelő és rá emlékező látogató életre szóló erőt kaphat.

Szőnyi József

polgármester, a kápolna fővédnöke

A KÁPOLNÁT A DECEMBER 21-ÉN
HAJNALI 7-KOR KEZDŐDŐ ÜNNEP KERETÉBEN, A
PILISI FALVAK POLGÁRMESTEREINEK
ÉS PAPJAINAK JELENLÉTÉBEN SZENTELI FEL
SPÁNYI ANTAL SZÉKESFEHÉRVÁRI PÜSPÖK.

WRIGHT-KIÁLLÍTÁS A BANK CENTERBEN

2006. Globális ökológiai és szociális válság. Amerika globál-imperialista szuperhatalom, Magyarország betagozódott Euro-Amerikába, Európa saját identitását feledni látszik. Utáljuk Amerikát. Amit utálunk, az Amerika ma létező formája. Hiba lenne ezt azonosítani az amerikai néppel. A ma létező formát a XX. század elejének absztrakt technokrata víziói és az önálló-gazdasági hatalom alakította. Amerika nem értette meg Európát, absztrakt eszméit átvette, zseniális hatékonysággal megsokszorozta és világhatalmat épített belőle. A megapoliszok felfalják a tájat, az ipar feléli a természetet. Az építészet a high-tech bővületében él. A visszaszámlálás pedig már rég megkezdődött. Wright nem arról az Amerikáról álmodott. A vele konkurens és sikerre vitt utópiák – Le Corbusier, a Bauhaus – tömegembere, a minimáltér, a metropolis-víziók, a tömegközlekedés és logisztikai városburjánzás helyett ő a szabad individuumban hitt. Amerikának van egy második, rejtett rétege, mely ma hallgatásra kárhozzatott.

A táj ott is beszél, ha hagyják. Az indiánok elnyomott kultúrája áll a háttérben, a kiirtani sikertelenül próbált totemállattal, a kojottal, de ott van Franklin Benjámín és Emerson protestáns puritanizmusa, mely felépítette és nagygyá tette Amerikát, ott van Thoreau, mely a szabadságot és a vele együtt járó felelősséget mindenké fölé helyezte. Wright *Usoniának* nevezte ezt a láthatatlan, de megtestesülni vágyó Amerikát, mely nagyszerű, de elszigetelt példák sokaságát zúli ma is.

Usonia nem kommunisztikus utópia. Van benne gazdag ember, szegény ember, de van belátás és szolidaritás. Van kereskedelem és építészet, de nincs kereskedelmi építészet. Van ház és van város, van autópálya és van repülő, de másmylen. Arányos, individuális, organikus.

A ház a tájból nő ki. Az ember visszatalál a földhöz, melytől a technikai civilizáció elszigetelte. Az épület fa vagy ásványi kristály. Az analógia a természetből származik. Wright városutópiája, Broadacre City decentralizált, emberi léptékű, hálózatban

működő. A közlekedés csak ott motorizált, ahol kell: városon belül minden a gyalogos léptékére szabott. Wright nem tagadta a technikát, a gépkorszakot, de ő akart uralkodni a gépen, és nem szolgálni akarta.

Elveit nem másokra erőltető szociálforradalmár volt, gondolatai életformává lettek. Tanítványai Taliesinben előbb tanultak meg földet művelni, a természetet megismerni, házat építeni, mint tervezni.

Wright és kortársa, Henry Ford más irányt szánt Amerikának, egy a természeti és emberi környezettel egyensúlyban létező és fenntartható módon fejlődő új világot. Lett helyette *Szép új világ*. Ma Wrightot igyekeznek a történelmi múlt részévé, nemzeti ereklyévé emelni, ezzel kioltani aktualitását.

Az organikus építészet ma nem trendy. Wright eszméi mégis akkor bukkannak fel, ha a válság kezd a felszín alól felbugyogni. Berlin hatalmas lakótelepeinek revitalizációja során a zónás várostervezés modernista gyakorlatát – alvóvárosok kontra ipari, irodai negyedek és bevásárlóközpontok – felváltotta az emberi léptékű városrészek újratertése, a vegyes funkciós övezetek elve. Budapesten ennek még nyoma sincs, a város az amerikai típusú szuburbanizációba és a gépkocsirádatba fullad.

Wright nem csak tanítványai által hat, a modernizmus csődjé és önismétlő rágógumizása ismét légszomjat okoz, előhívja gondolatait, melyek építészeti eszmék, vagyis a magasabb valószínűságból származó, megtestesülni vágyó gondolatformák. Wright az épületet, mint eszmét ragadta meg, s az eszme csírájából szervesen nőttek ki a részletek. Az eszmét pedig hagyni kell megnyilatkozni, a tájat megszólalni. Szemléletében rokon Goethével, aki az egyes növényben a növény általános eszméjét, az Ősnövényt próbálta megragadni. Wright épületei belül absztrakt tájat formálnak, de a formálás elvei a természetből erednek, így idéző erővel bírnak. Követője, Bruce Goff továbblépett, imaginációkat épített meg. Ezt műveli Makovecz Imre is, aki a Wright által elindított organikus építészet iskolát teremtő alakja. Imaginatív képek mellett mágikusan megidézi az elpusztított

természetet, az elpusztított emlékezést. Jó alkalom ez az intellektuális tudatnak a félreértésre, díszletépítészet, vagy Disneyland emlegetésére. Amint a modernista építészet absztrakcióit az egészséges kívülről ösztönösen elutasítja, úgy érez ösztönös otthonosságot Wright vagy akár Makovecz házaiban. A hivatalos kereskedelmi építészet erre érthető okokból nem kíváncsi. Jól illusztrálja ezt Frank O'Gehry közelmúltban esett budapesti látogatása. Gehry, aki Wright nagy tisztelője, Makovecz épületeit kívánta megnézni, ezt azonban az Építőművészek Szövetsége hivatalos idegenvezetője elszabotálta. Gehry kénytelen volt önállósítani magát, egy nappal meghosszabbítva itt-tartózkodását, sikerült néhány épületet látnia és a Mesterrel találkoznia. Mit akartak viszont megmutatni, amire Gehry sajnos nem volt kíváncsi? A Westendet és a Lehel-téri piacot. Budapest ma az építészeti szórakoztatást akarja, magasról téve a hely szellemére,

mindezt önként, de erre senki nem kíváncsi. Épp ezért örvendetes, hogy itt, a nagytöke oroszlánbarlangjában megszólalhat a másik Amerika, amit talán meghall a másik Budapest.

Nagy jelentőségű Helyes Gábor és Szekér László több éve tartó munkája, melynek során a Wright eltemetésére vagy szoborrá merevítésére irányuló igyekezet ellenében életművét új és új aspektusokból mutatják be, ezzel életben tartják nekünk, városlakóknak és a fiatal építészgenerációknak. Wright életműve ma is a megtörtént és a megtörténhetett volna párhuzamos világának határán lebeg. Mint Charles Jencks-től tudjuk, a modern építészet 1972. július 15-én, a Missouri-beli St Louisban halt meg. A modern építészet zombiját még ma is életben tartják, mint Lenint a mauzóleumban. Wright művei gondolatcsírák a nagy összeomlás utánra.

Ertsey Attila

SZINÁN-KIÁLLÍTÁS PALMANOVÁBAN

A Velence felé vezető autópályánál az Udine-Trieszt-i elágazásban – egykori hadi utak kereszteződésében fekszik a híres Palmanova, amelyet az építészettörténet könyvek az eszményi reneszánsz város példájaként, egyetlen megépült példájaként emlegetnek. A szigorú geometriai rendszerben megrajzolt centrális alaprajz kialakításához a korabeli ágyúk elhelyezési és mozgatási lehetőségei és ballisztikai mutatói szolgáltak kiindulásként, a korábban lakatlan helyre és sík területre telepített, ezért valóban eszményi szabadságban alakítható városstruktúra az egész Európában elterjedt csillagerődök mintapéldájává vált. Ostromára, úgy tudom, soha nem került sor, hogy bebizonyíthatta volna bevehetlenségét, azt képelem, hogy alaprajza sokkal inkább mágikusan hatott az ellenségre, mintsem valós hadászati feltételeivel, különösen ha arra gondolok, hogy nem volt várható a szultántól, hogy eszményi rend szerint vonultassa fel seregét a száz km széles lapály közepén fekvő erőd ellen.

A város mindenestre a tizenhatodik-tizenhetedik század fordulójának sajátos politikai helyzetét merevítette bele egy város formájába, Velence egyszerre kereskedett és háborúzott a törökkel, élénk diplomáciával tartotta fenn az egyensúlyi helyzetet. A katonai bázis lehetett jelképes is, a reneszánsz térképész tökéletes megvalósítása, s ha komolyan vették, márpedig komolyan vették a geometriában rejülő isteni erőt, akkor a várat valóban bevehetlenné tette ez a szakrális geometria, Isten jelenléte a bástyákban.

A város maga keveset árul el ebből a szakrálisból. A katonai épületeken kívül a 3-as, 6-os és 9-es számokra épülő sugaras-körutas utcarendszert a betelepített lakosok maguk építhették tele házaikkal, a sajátos alaprajzot csak az érzékelteti, hogy egyetlen utcasarok sem ismerhető fel az odatévedt járókelőnek. A

hatalmas hatszögű főter, amelyre az egymással 120 fokos szöget bezáró főutak beérkeznek, láthatólag inkább katonai gyakorlatok célját szolgálja, mint a városlakók találkozását. A várost Napoleon seregei megszállták, a főutak torkolatát hangsúlyozó szoborpárok orrát leverték és nagyméretű löportárt emeltek, amelyben most a legnagyobb oszmán építész, Szinán kiállítása kísért a *Törökök Európában* című eseménysorozat.

Az elrabort görög születésű keresztény fiúból lett janicsár műszaki katona az Adriától a Vörös-tengeren és Perzsián át

Algériáig hidakat, utakat, katonai épületeket és erődítéseket tervezett. A csaknem száz évet élt mestert, élete delén a birodalom főépítészévé nevezték ki. Négy szultánt szolgált, csaknem 400 épületet, akvaduktokat, palotákat, kórházakat emelt. Köztük Magyarországon Szegedre és a budai Vizivárosba erődöt, a Dunán Budánál hajóhidat, a Dráván Eszéknél cölöphidat. A mecsetépítés specialistája lett, statika és tér újtója. „Szinán dómja nem az alapra terheli a súlyt, mint a mi reneszánsz építészetünk, hanem szétosztja-olvasztja a terhet. Az olvadás a középső régiókból indul és a boltívek dinamikája működteti: kevés pillér, könnyed vállkövek és az anyagtalán lyukfűlkék és mellékkupolák formái osztják szét a főkupola oldalnyomását. A tér így szabadon áramlik az alapoktól a kupola zenitjéig. Szinán finomította az építő technikát, annak érdekében, hogy bevonja a támíveket a falmélységbe, és fenntartson egy oszlopoktól

minél szabadabb, kompakt, nagy feszítavot.” – írják Paola Sonia Gennaro és Augusto Burrelli, a kiállítás kurátorai. A tárlat a geometrikus kísérletezés négy kiemelkedő épületét mutatta be: a négyszög-oktagonális Rusztem Pasa mecsetet (Uzun Carsi, 1561-62), a négyszög-hexagonális Sokollu Mehmet mecsetet (Kadirfa Limani, 1571-72), a négyzetes Sultan Mihrimah mecsetet (Edirne, 1562-65) és az ugyancsak négyszög-oktagonális II. Selim mecsetet (Edirne, 1569-75). Utóbbi kupolaátmérője 31,50

m (csak 32-cm-rel marad el a Hagia Sophia bizánci etalonjától). Az életrajz adatai és az épületek földrajzi távolságának számai elgondolkodtatják a mai nézőt, milyen képzett csapata lehetett Szinánnak ehhez a mennyiségben is imponáló teljesítményhez.

A tárlat Gennaro és Burelli irodájának megdöbbentő alapos-sággal és technikával készített felmérési rajzaiból állt. Egy-egy épületről többtucatnyi rajz volt látható a fő alaprajzoktól és metszetektől a részletekig, az egymásra vetített vízszintes rétegekig, a geometriai szerkesztések kibontásáig, alulnézeti axonometriáig, a lépcsőszerkesztés elemzéséig mindent ceruzával és akvarellal pauszra készített mesteri grafikával. Velencében, az építészeti biennálé részkiállítása volt az idei *Leone di Pietro*

(Kőoroszlán) díj pályázati anyaga. Az Aldo Rossi által kezdeményezett, legrangosabbnak tekintett olaszországi építészeti pályázat ezúttal négy délolaszországi témát állított a pályázók elé. A tervek általánosan magas építészeti színvonalán túl még különösebb volt a feldolgozás művészi igényessége, ami mindig a koncepció szelleméhez igazodott. Nem egy pályatervet ceruzával rajzoltak szinte felfoghatatlan mennyiségű kézi munkával, volt aki szakrális jellegű javaslatát arany keretű ikonokként, festett formában adta be, a számítógéppel dolgozók pedig a legelképezhetőbb animációs technikákkal éltek. (A képen az isztambuli Sehze mecset belseje látható.)

Szegő György – Gerle János

DOBAI ISTVÁN TŰNŐDÉSEI A TÖRTÉNELEMRŐL

Dobai István kétkötetes, csaknem 1300 oldalas könyve – *Tűnődések a történelemről*, azaz a mérhetetlen élet és az ember viszonyáról, különös figyelemmel Európára és a magyarokra (Püski Kiadó, 2004) – nemcsak a terjedelmét tekintve, egyébként is nagy mű. Dobai tűnődéseinek alapja az a tudás, amelyet az erdélyi magyar kolozsvári bölcsélet különböző tudományterületeken munkálkodó művelői gyűjtöttek össze.

Dobai könyvének jellegét börtönelőadásként jellemzi. Anyagát mintha börtönben adták volna elő, ezért nincs irodalomjegyzék, nincsenek táblázatok, általában hiányzik minden, amihez könyvtári kutatás kellett volna. Dobai István kolozsvári jogbölcsész, a nemzetközi jog doktora valóban tartott előadásokat börtönökben. 1956-ban memorandumot írt a magyar-román együttélésekről, emiatt életfogytiglanra ítélték és hét és fél éven át raboskodott. Csak 1989 után foglalkozhatott újra hivatásszerűen tudományos munkával, de akkorra elvesztette látását.

Dobai a történelmet a társadalom életét szabályozó kényszer és a szabadság egyensúlyának, a jognak szemszögéből vizsgálja. Bár a valóság az ember tudatától függetlenül létezik, ehhez az ember a maga meggyőződése szerint viszonyul. Nem maga a valóság vezeti az embert, hanem a valóságról alkotott képe, a hite, amely értelme és érzelmei tudati egysége. Aszerint ugrik vagy nem az úszómedencébe, milyen mélynek hiszi a vizet, függetlenül attól, milyen mély az valóban. Dobai részletesen tárgyalja, hogy értelem, tudás nem képes az emberben szükségletet, vágyat támasztani, ami az akarati cselekvés folyamatát beindíthatná. Nem azt teszem, amit jónak tudok, hanem azt, amit belülről is jónak érzek. Viszont az ember nevelhető.

A nevelés nem más, mint az értékes viselkedésre indító beidegződések és készségek beépítése a bennünk lévő öröklött, ösztönös és már korábban begyakorolt egyéb cselekvések mellé. Az erkölcs az emberi élet hajtóereje, csak az emberre jellemző készség, amelyet a nevelés ültet belénk. Nemcsak természeti lény az ember, tökéletesedésre, valós, minőségi fejlődésre is képes. Három távlata van az életnek, egyik a természeti törvények alá rekesztett testi élettávlat, ez az anyagi világára vonatkozik. Az ember lelki élettávlata az eszmények, a természetfeletti világ, az anyagfeletti célok alkotják. Természetes emberi adottság a természetfeletti való tekintés és a természetfeletti megfélemleni igyekvés. Lelki élettávlata alá, de afelé törekedve, anyagtalan, de anyaghoz kötött, szellemi élettávlatot épít az ember. A történelmet döntően az ember hite irányítja.

Hit és vallás nem azonosak: a hit eszményt állít az ember elé, a megvalósítására irányuló emberi tevékenységek összessége a vallás. A vallás az isteni parancsnak törvényként való megfogalmazásával, kihirdetésével kezdődik, az isteni törvény tanításával, magyarázatával, az ember erkölcsnek megfelelő nevelésével folytatódik, majd az erkölcsnek a társadalom életében szabályként való alkalmazásával valósul meg. Azaz a hit a lelki síkon fogalmazódik meg, és megvalósulása, a vallás, a társadalom közegében történik. Az mutatja a vallás erejét, hogy az alapjául szolgáló hit mennyire képes a hit szerinti viselkedésre indítani a társadalom tagjait.

Ma az ember az anyagelvűség egyoldalúságában nevelkedik és a történelem menetére vonatkoztatva megütközéssel fogadja a lelki élettávlat és Isten említését, a kinyilatkoztatás és általában a vallási tartalmakra utaló kifejezések használatát. Pedig az emberiség a 20. századig minden tettét, cselekedetét, alkotását Isten létezésében bízva végezte, lelki élettávlata Istenbe vetett hitén alapult. Akár kereste Isten tetszését viselkedésében, akár nem, az ember mindig számolt Isten létezésének a tényével. Istenhite adott számára magasabbrendű eszméket, eszményt. Erről tanúskodik a történelem, az ember akarati cselekvéseinek összessége. Hogy megértsük a történelmet, elegendő az, ha időben végigkísérjük istenhitének anyagvilágbeli megnyilvánulásait. Dobai a keresztyénség történetét követi végig.

Kezdetek óta az a papság hivatása, hogy a lelki élettávlat és az anyagi világ közötti kapcsolatot kiépítse, a természetfölöttinek megfelelő törvényeket a társadalomba hozza és nevelje, építse az embert. Dobai a jog fejlődését követve tárgyalja, miként jött létre a szétesett Római Birodalom romjain a barbár népekből a keresztyén műveltségű Európa. 324 és 1944 között a keresztyénség társadalmi kényszerhatalom birtokában volt és meghatározó befolyást gyakorolt a társadalom életére.

Először az Isten iránti köteleességekre kellett megtanítani a Krisztus iskolájába iratkozott barbár népeket. Hitüknek kellett először komolyan fejlődnie hogy megfelelő lelki élettávlathoz juthassanak. Majd az egyház léleképítő tevékenysége kilépett az istentisztelet köréből és átment a művelődés körébe. Megkezdődött a szellemi élettávlat birtokba vétele. Oktatással, meggyőzéssel, példaadással, ismeretterjesztéssel, tudománnyal és művészettel a krisztusi erkölcs szabályait a keresztyén hívőkben készségekké igyekeztek fejleszteni. Ezután a testi, anyagvilági távlatban a társadalomban kialakult a keresztyén anyagi műveltség is. Európa a keresztyénség iskoláját járva az emberiség sorsát meghatározó központtá vált. Megnyílt az út a természettudomány, majd a természet tudományos ismeretekre

alapuló termelő tevékenység előtt. Mindegyik fejlődésének hajtóereje a keresztyén szellemiség amelynek kézenfoghatóvá váló eredményei átkerülnek a mindennapi életbe. Amit itt Európában szépnek, jónak és igaznak találtak, világszerte elterjedt. Itt jelent meg és a 19. század közepétől a második világháborúig létezett a keresztyén társadalomépítés legnagyobb vívmánya, az emberi szabadságot biztosító liberális nemzeti jogállam.

Dobai meglátása szerint az egyetemes emberi művelődés, Európa szellemi élettávlátának kiteljesedése a reformáció után megtorpant. Az egyházszakadás óta a katolikus és protestáns felekezetek nem adtak megfelelő szellemi vezetést Európa értelmiségének. Emiatt az egyház befolyása a szellemi életre egyre csökkent. Ugyan hangsúlyozta a reformáció az állandó megújulást, de a hitrendszer és a viselkedéstan a protestáns egyházakban is megrekedt a 16. századi szinten, a figyelemünk elsősorban az emberi szabadság, az anyagi világ és a gazdaság felé fordult. De nem mélyült el az egyház annak tanulmányozásában, hogyan kell felhasználni az egyre nagyobb bőségben előállított anyagi javakat, miként kell élni a szabadsággal, mit kell tenni a szabadsággal való visszaélés ellen. Amíg az ember a minden emberi cél megvalósításának lehetőséget adó szabadságig és a liberális nemzeti jogállamhoz eljutott, elhomályosult magának az emberi életnek a rendeltetése.

A szabadelvűség nem adott semmiféle új távlati célt az ember számára, csak lehetőséget biztosított az emberi élet különféle területein az örök célok megvalósítására. Ahogyan a

szabadelvűség a 19. század második felére győzedelmeskedett és megszülettek a liberális nemzeti jogállamok, ezzel a szellemi célok meg is szűntek. Majd a második világháború ideje tájt vége szakadt a keresztyén szellemiség meghatározó szerepének is és ezzel a szabadelvűség szellemi alapjai is elenyésztek. Azóta a liberális jogállam már csak nevében az, tartóelemei megrogytak. Egyre erősebben sorvad bármiféle emelkedetebb szellemi cél féle való törekvés szerte a világon. Képtelenné vált az emberiség a nagy jogrendi, gazdasági és műszaki fejlődés lehetőségeinek életérdekű felhasználására. Erkölcsi neveltelensége miatt az értelmiség vezető rétege nem tudott és nem tud a jövő társadalom számára nevelőket nevelni, ami fokozatosan, nemzedékről nemzedékre lentebb szállította a nevelés erkölcsi igényének mércéjét. Maradtak a gazdasági törekvések, minden arra fordítódott és fordítódik. Valamennyi elért anyagi eredmény újabbakat támaszt. Ezzel, felélve természeti erőforrásait, az emberiség pusztulásába rohan.

Külön értéke Dobai könyvének, hogy rávezet arra, miket is tarthatnánk igazából a magyarság és nemzetünk történelme valódi értékeinek. Jóval összetettebb és árnyaltabb képet vázol a magyarság kialakulásáról, mint amelyet a csupán egyes elemeket kiemelő, egymással szenvedélyesen vitatkozó felek tárnak elénk. Ebből kiindulva magyarázza a megmaradásra, túlélésre való képességünket, türelmünket, befogadó képességünket és azt is, hogy miért vagyunk képtelenek a magunk védelmére.

Végh László

Viktorija Aladžić – Gordana Prcić Vujnović – Mirko Grlica: VÁROSTEREMTŐK II.
(Szabadkai Városi Múzeum, 2006)

Gondoljuk végig azoknak az épületeknek a történetét, amelyek közt felnőttünk, zenedébe mentünk, iskolából jöttünk, először csokolóztunk. Ki tervezte a kaput, melynek homályában megtörténtek dolgok ifjúságunk hajnalán?

Tudnánk-e válaszolni ezekre a kérdésekre?

A lebontott városnegyedek története életek története. Az átalakított, átalakult, kimosdott városrészek élete könyvekben szerepel, gondoljunk Kőrösi Zoltán *Budapest, nőváros* című remek könyvére, amelynek főhőse a Ferencváros. Vajon mi vette rá Kőrösi Zoltán író, hogy körbejárja a kerületet, egész kötetet szenteljen mindannak, ami ott történt, volt – és már nem lesz.

Úgy gondolom, a szépírók számára az egyik legfontosabb, legizgalmasabb területet az jelenti, ami már nem lesz. Kőrösi Zoltán *Budapest, nővárosa* is ennek a kihívását vállalta. Kihívás, mert a romba dőlő épületek árnyékában, vizeletszagú homályában ott leselkedik a nosztalgia nyálas szörnye, ami jól tönkre tudja tenni az egész vállalkozást. A Ferencváros-könyvvel ez szerencsére nem történt meg, és ráadásul úgy nem történt meg, hogy könyvszerűen is kihívást csinált belőle a szerző és kiadója, a pozsonyi Kalligram, méghozzá Czabán

György dohányillatú, kesemys fotóival, amelyek szétkergetik a nosztalgia rózsaszín illatfelhőt – ami a témából következne.

Válaszolni tudni kell, a válaszokat nem spórolhatjuk meg, kulturálisan nincs ehhez jogunk, akkor sem, ha a butikok, kávézók, játékszalokok gyorsan változó tömege vagy a kínai boltok kirakata erre kényszerítene bennünket.

Szabadkán sincs másként. Már nem emlékszünk arra, mikor zárták be a Triglav cukrászdát, mely a szlovén Alpok legmagasabb csúcsáról kapta a nevét, nyilván egy rég elfelejtett országban, és ahol gimnazisták generációi fogyasztották a mignonokat és csókokat. Nem tudjuk, hány emeletesek voltak a központban lévő műemlék-épületek, csak azt tudjuk, hogy magasabbak lettek.

És nincs jó-rossz válaszunk arra, kiktől örököltük ezt a várost, amiben a kulturális kérdezz-felelek fontos kvíz-játék a helyi tévben.

A várost azoktól örököltük, akik fölépítették nekünk épületeit, utcák frontját igazították, tereket fásítottak, és nem hittek abban, ami mégis megtörtént, egész utcányi házak maradnak tulajdonos nélkül – a II. világháború legvégén innen is elhurcolták a zsidókat, és abban sem hitt senki, hogy az oszlopokat befallazzák, a sárga-zöld színű palotákat szürkére festik, a kirakatokat alumínium-keretbe kényszerítik a szocialista diktatúra jegyében.

Kérdéseinkre csak kevesen próbálnak válaszolni. Néhány megszállott író, műemlékvédő, építész, fotós. Bizonyos pillana-

tokban úgy tűnik, mégis ők vannak többen, legalábbis azoknál többen, akik kérdéseket tesznek fel.

Az embereket nem az érdekli, hol, hanem az, hogyan élnek. Két szabadkai építész, Viktorija Aladžić és Gordana Prcić Vujnović, valamint egy történész, Mirko Grlica valamivel több mint egy évtizede belefogott a *Városteremtők* című projektbe, ami azt jelentette, hogy Szabadka központjának minden épületéről leírják mindent, amihez csak hozzá tudnak jutni a levéltárban, múzeumban, könyvtárban és családi padlásokon.

A munka első eredményéről beszámoltunk annak idején, és most elérkezett az ideje annak, hogy örömmel közöljük, ezek a keményfejű, kitaró, makacs és megszállott emberek nem adták fel, hanem megjelentették a *Városteremtők II.* című, az első kötetnél is bátrabb tervezésű és kivitelezésű kiadvá-

nyukat, amely a szabadkai lakóépületeket mutatja be, azok történetét taglalja a barokktól a modernizmusig.

A könyv szerbül (latin betűkkel) és magyarul jelent meg. A szerzők munkája a kutatáson alapult és nem az emlékezésen, Željko Vukelić, remek fotós kollégájuk pedig ugyanezen elv alapján készítette a fényképeket, mentesen minden rózsaszín felhőcskétől, amit nyugdíjas tanítónők morzsolnak zsebkendőjükbe, amikor a könyvet lapozgatva felidézik ifjúságukat.

A *Városteremtők II.* egyedülálló kiadvány. Nem szépségében, hiszen szép városkönyveket mindenütt készítenek, hanem módszerét illetően: a parcellaszámától a legutóbbi felújításig minden adatot felkutatnak és berajzoltak, bemutattak, ahogyan a tulajdonosok, építetők neve és története is szerepel a kötetben.

Lovas Ildikó

AZ ERDÉLYI ORSZÁGÉPÍTŐ KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS

–kiállítása az építészet hónapja keretében szeptember 29-től október 15-ig volt látogatható a miskolci Építészek Házában. A megnyitó központi eseménye volt a magyarországi Kós Károly Egyesülés szeptemberi rendezvényének, amelynek során Bodonyi Csaba (Művészetek háza), Ferencz István (Avasi görögkatolikus templom és jezsuita gimnázium), Rostás László (Jégcsamok, felsővárosi református templom), Rudolf Mihály (Nyilas Misi-ház), Puskás Péter (Deszkatemplom újjáépítése) és Pirity Attila (Szinva-part kiépítése) épületeit, Sáros László felújítási munkáját (Lillafüred,

Palota Szálló) tekintették meg a résztvevők. A Kós Károly tervezte rendezett kiállítást Siklósy József nyitotta meg, majd az építészek beszéltek egy-egy bemutatott épületről. A kiállító: Albert Sándor (Csíkszereda), Bakó Lóránt (Marosvásárhely), Bogos Emő (Csíkszereda), Esztáry Győző (Csíkszereda), Fekete Márta (Sepsiszentgyörgy), Gáll János (Marosvásárhely), Guttmann Szabolcs (Nagyszében), Köllő Miklós (Gyergyószentmiklós), Kovács Áron (Csíkszereda), Máté László (Sepsiszentgyörgy), Máthé Zoltán (Csíkszereda), Müller Csaba (Kolozsvár), Tóthfalusi Gábor (Kolozsvár), Tövissi Zsolt (Csíkszereda) és Zakariás Attila (Sepsiszentgyörgy). A kiállítási katalógus részletesen ismerteti a résztvevők szakmai eredményeit.

A SZADAI SZÉKELY BERTALAN MŰVÉSZETI KÖZPONT szeptemberben és októberben két hétfői előadásorozatot szervezett Kós Károly építésze előtt tisztelegve.

Az előadók, U. Nagy Gábor, Gerle János, Csenkey Éva, Anthony Gall, Jánosi János és Zsigmond László a hagyomány és a modernitás kérdéskörét tárgyalták.

November 20-án megnyílt a FŐVÁROSI ÁLLAT- ÉS NÖVÉNYKERT ÚJ KROKODILHÁZA, amely a második világháborúban elpusztult Kós–Zrumeckzy-féle épület mai igények szerint

kialakított és megnagyobbított változata, Czégány Sándor vándorépítész terve. Az épületet következő számunkban részletesen bemutatjuk. (Lent: az új épület belseje.)

Melfort Close: HOGYAN HÓDÍTSUNK ANGLIÁBAN?

c. útmutató és tanácsadó könyve ott kezdődik, ahol az Európai Unió internetes tájékoztató szolgálata és a londoni magyar nagykövetség honlapjának az angliai munkavállalásról szóló ismertetője, az Euline, végződik. Arról szól, hogy milyen problémákkal kell megbirkóznia annak a magyar állampolgárnak, aki az Egyesült Királyságba utazik. Nemcsak rövid időre és nem a fekete vagy szürke gazdaságban történő munkavégzés céljából, hanem úgy, ahogy illik, azaz törvényesen. A fent említett dokumentációkhoz képest ez a könyv a szerzőnek az Egyesült Királyságban munkavállalóként szerzett személyes tapasztalatait átfogó szemszögből tárgyalja. Nemcsak a munkaalkalmakkal foglalkozik, hanem az idegenben töltött hétköznapi lelki nehézségeivel is. A több, mint ezer internetes hivatkozás révén lényegesen több és kimerítőbb információ tud nyújtani, mint az angliai magyar munkásokról szóló karriertörténetek.

A könyv az angol nyelvterületre jellemző „howto” kategóriába tartozik. Magyarországon leginkább gyakorlati országismereti olvasmányként vagy tankönyvként lehet jól forgatható, mivel a személyes tapasztalatszerzéshez nyújt segítséget. Tekintettel arra, hogy a külföldön, az EK-ban történő munkavállalás nemcsak a munkavállaló anyagi helyzetének felülvizsgálatára és rendezésére szolgál, hanem a hazai problémáknak távolabbról való szemlélésével az addig leküzdhetetlennek tűnő gondok megoldását is jelenti, a könyv a kiutazó magyar munkavállaló személyiségének fejlesztésével is foglalkozik. A munkavállaló olyan ismereteket és tapasztalatokat szerezhet, amelyek rendszerint nem szerepelnek egyetlen szakterületen vagy tantárgyban sem, annak ellenére, hogy mindennemű munkaterületnek és munkavégzésnek a közös alapját képezik.

A könyv a migráció három kulcsfontosságú területére koncentrálna, nevezetesen a törvények megtartása (compliance), a beszéd- és íráskészség (competence in communication) fejlesztése, és a személyes élet nehézségeivel való megküzdés (coping). Az első fejezet bevezetés a tárgykörbe, hogy milyen minőségben léphet be egy külföldi a Királyság területére, és hogy érkezésének céljáról miként kell számot kell adnia. A

második fejezet saját személyünk azonosításának kérdéseivel foglalkozik, azokkal az adatokkal, amelyeket a hatóságoknak, a munkaadóknak és szolgáltatóknak, pl. bankoknak kell megadni, ha szolgálataikat igénybe akarjuk venni. A harmadik fejezetben az önéletrajz írásról és önmagunk menedzseléséről van szó. A negyedik fejezet az otthonnal való kapcsolattartás mai eszközeit tárgyalja. Az ötödik fejezetben foglalkozik a szerző magával a munkával, képet ad a széles, mégis behatárolt lehetőségekről. A hatodik fejezetben a megélhetés tényleges eszközéről, a pénzről, illetve a bankszámláról esik szó, amelynek megszerzése ördögi körbe kergethet bennünket, ha otthon nem készülünk fel rá. Foglalkozik az adózás kérdéseivel is. A hetedik fejezet a lakás és a ruházat kérdéseit tárgyalja. A nyolcadik fejezetben az evés-ivás kérdései kerülnek napirendre. A kilencedik fejezetben a közlekedés kérdéseit és eszközeinek használati módját ismerjük meg. A tizedik fejezet a tanulási, iskolázási lehetőségeket veszi számba. A tizenegyedik fejezet az összefoglalás. Itt következik a tervezés, a pro és kontra érvek felsorolása. Feltehetően elegendő ismeretet szerez az olvasó menet közben, hogy jól meg tervezze idejét a Királyságban.

A könyvet a Dragonfly (8230 Balatonfüred, Pf. 227, email: dragonfly@bacsikai.be) adta ki száz számozott elektronikus példányban. A könyv nem kerül kereskedelmi forgalomba, a kiadó adásvételi szerződést és másolási jogátengedést kínál olyan intézményeknek vagy magánszemélyeknek, akik önkéntesen tudnak fénymásolni, és ezért megfelel nekik a kiadó ajánlata. A Dragonfly vezetője, dr. Bácskai Erzsébet szerint a terjesztésnek ezt a szokatlan módját az indokolja, hogy nem volt elegendő pénzük a nyomdai költségek megelőlegezéséhez. Magyarországon ezer példány két év alatt fogy el, a terjesztők 40 %-ot kérek és a könyvet bizományba veszik át, ezért a kiadás nagyon rosszul és lassan térül meg. A másolási jog átengedésével szeretnénk illusztrálni, hogy a tudás és az ismeret terjesztésének nem kell monopóliumnak lennie, sőt profitmegosztással is végezhető, ha megfelelő partnerek találhatóak hozzá. Úgy tűnik, a könyvkereskedés világszerte átalakulóban van, akár öt éven belül eltűnhetnek a hagyományos könyvesboltok, helyüket olyan nyomdai szolgáltatás veheti át, amely a menüből kiválasztott könyvet megvárható időn belül kinyomtatja.

Pótári Géza (London) ÁRAMLÁSOK ÉS SZERVES ÉPÍTÉSZET olvasónapló

Az ember a megismerés során az észlelt képekből szöveget készít, hogy azok juttassák eszébe az eredeti élményt, a szöveget rendezzi, többnyire történet vagy eseménysorozat formájában, míg a szövegrészeket, a szavakat betűrendben fogja össze, amely sorrendiség sehogy sem felel meg az eredeti érzékszervi élmény térbeli és/vagy időbeli egységeinek. Ennek ellenére ezekből újból képet kell előállítani, ha a megértés élményéhez is el akar jutni, még ha ez a kép inkább holografikus is, azaz sok élményből és tapasztalóból tevődik össze, és ezért nem folyamatosan összefüggő, de legalább térszerű. Ezért azután a gondolatainkban át kell rendeznünk tapasztalatainkat, és az azokra emlékeztető, szavakhoz kötődő tudás is, amit arra is használunk, hogy a világban felfedezett rendben mi magunk is rendet, sőt rendszert is teremtsünk, amelynek alapja éppen az a rend, amelyet a környezetünkben felfedezni vélünk, de amelyet mi magunk nem tudunk előál-

lítani, és az általunk alkotott szervesen rend is csak torz mása az univerzum sokkal gazdagabb, többnyire láthatatlan összefüggéseinek. Mindez azért, mert csak a dolgok és a tulajdonságok ragadhatók meg közvetlenül névadás segítségével, maguk a viszonyok elvontak, érzékszervekkel nem hozzáférhetőek, ezért kell „tudományosan” foglalkozni velük. Ezért érdekes, hogy egy-egy szöveghez, például egy társadalmi utópiához, azaz nemlétező helyhez tapadó elképzelés miként valósul meg konkrét térben és időben. Persze nem virtuális utópiára gondolok, amely már szintén érzékelhető lehetetlenség, hanem épített és félbehagyott valóságra. A közelmúlt egyik ilyen utópiájának számít a kubai forradalom során tervezett néhány épület is, a különböző művészetek háza. Ezek építése elkezdődött, de félbeszakadt és az épületek megmaradtak modern torzóknak.

John Loomis: *Revolution of Forms* (1999) c. könyve erről a formabontó utópiáról szól, annak építészeti kezdeményeiről, a nemzeti művészeti iskolák palotáiról, amelyeket lassan benő a dzsungel, akár a sokezer éves templomokat Ázsiában és Közép-Amerikában. Legfeltűnőbb építészeti ismertetőjegeik,

a dongaboltozatok és kupolák még tartják magukat annak ellenére, hogy több mint negyven évesek. Először a táncművészet székháza készült volna el, a plasztikus, téralkotó, valamint a drámai művészeteké (1961), azután jött volna a balett- és táncpalota (1963), végül a zeneművészet háza (1965). Ám közbeszóltak az oroszok, kifogásolták, hogy az építészek kapitalisták (olaszok és spanyolok). Garatti, Gottardi és Ricardo Porro más, szervesnek mondott épületeit így nem Kubában kell keresnünk.

Egy másik, de befejezett épületről, a *Boulder house*-ról (Scottsdale, Arizona), amely szintén nehezen megközelíthető helyen áll, Sunnie Empie írt egy könyvet *Minding a Sacred Place* címmel. A gazdagon illusztrált könyv első részében szintén nem látható, érzékszervileg nem megragadható dolgokról esik szó, nevezetesen a hely szelleméről, amelynek jegyében az épület készült, ezért hatja át a sivatagi misztika. A kívülről szinte észrevehetetlen épület egy gránitszikla részeként a földfelszín síkjában helyezkedik el. Maga a hely, azért érdekes, mert ezeket a sziklákat eredeti geológiai helyzetükből földfelszíni mozgások és az erózió messzire hordta, az időjárás megfaragta, így idegen testek a jelenlegi környezetükben. Az épületben az alkotók valami álomszerű látomást akartak megvalósítani és megosztani a lakókkal és látogatókkal, ám ez a látomás megépítve realitássá válik, amelyet a hely kiválasztása mellett az épület tájolása is áthat. A tágas sivatagi környezet, a szikla keménysége, a napjárás hatása, valamint a csillagászati összefüggések belekalkulálása az épület nyílásainak rendjébe és megvilágításába együttesen hozzák létre az épületben azt az élményt, amelyet feszültsége és ereje révén szakrálisnak tekint a szerző. A ház azért nevezhető szerves építészeti műnek, mert a földfelszín természetes részletének látszik olyan korban, mikor a számítógép segítségével tetszés szerinti felületeket és síkokat hozhatunk létre, tetszés szerinti topográfiai dimenzióban és térben, a sokszor félreértett virtuális valóságban. Ez a megjelenítő, tervezésre is használt digitális technológia mára megteremtette azt a lehetőséget, hogy a korábban szabaddézi rajzban megszülető organikus építészeti formákat digitális eszközökkel vigye el a végletekig.

Erről a témáról Joseph Rosa ír könyvében (*Next Generation Architecture*, 2003), aki ezt az építészeti formakultúrát *blobitecture*-nek nevezi. A szerző 30 építész mutat be könyvében 230 illusztrációval, köztük szerepel Greg Lynn, ShoP, Ben van Berkel, Caroline Bos, Wes Jones, Lindy Roy, Foreign Office Architects, Rem Koolhaas és Frank O'Gehry neve.

A művészek és az építészek a barokk óta szeretnék megszabadulni a farszto derékszögtől, amely „nem természetes”. Újra és újra a szabálytalan formák kerülnek előtérbe, mindig más indokkal. Erről Herbert Muschamp írt, a *The Triumph of the Baroque* c. művében. A II. világháború után az építészek világszerte átértelmezték a technológiát, (Reyner Banham: *Theory and Design in the First Mechanic Age*), és számtalan hajlított felülettel határolt épületet építettek. Általánossá vált a nézet, hogy a hajlított felületekkel biológiai, természeti képződmények is utánozhatók. A példák a NOX, Bernard Tschumi munkái, a Birmingham Hippodrome, a Fog House, amelyek gyűjtő fogalomként a *digitális regionalizmus* nevet kapták.

A nemzetközi eredményekről szóló könyvek mellett tíz évvel ezelőtt jelent meg Jeffrey Cook: *Seeking structure from Nature: the organic architecture of Hungary* című könyve a magyar szerves építészetről. A *Mit jelent magyarnak lenni?* című bevezető fejezet után sorra veszi a szerves építészet

tematikai kategóriáit: *Csak tiszta forrásból, Természeti formák keresése, Falusi és városi építészeti, Vendéglátás és szórakoztatás, A tető, mint hajlék, Városi lakásépítészeti, Organikus újítások, Templomok és kápolnák, Alkotó ellentétek* fejezetcímekkel. Kár, hogy a magyar történelemről szólva nem a társadalom vagy az építészet történetéről számol be, és az is kár, hogy a szerves építészetet politikai mozgalmként is kezeli. Természetesen nem lehet az építészetet teljesen elválasztani a társadalomra vonatkozó gondolatoktól, ahogy Anna Szokolina (szerk.): *Építészet és antopozófia* című, angolul és oroszul megjelent kötetből (2001) is láthatjuk. William Craft Brumfiel, valamint Kristi A. Groberg könyvismertetőjében azt olvashatjuk, hogy a Steiner által alapított mozgalom a társadalom és a kultúra 20. század eleji racionális és technológiai kezelésének ellensúlyozására jött létre, és az emberi kreativitás és környezet egésként való szemlélését kívánta helyreállítani, különösen az építészet révén és terén, ami egyrészt a fizikai környezet legnagyobb formálója, másrészt a művészi kifejezés domináns formája.

Az egész koncepciója az emberiség értelmi, érzelmi és szellemi szférájának az egységbe foglalását jelentette számára, amelyre hivatkozva visszautasította az ipari forradalom városépítési gyakorlatát és értékrendjét. A Ruskin-féle Arts and Crafts-mozgalom kezdte el újra a természeti formákat alkalmazni, először csak díszítésként, majd egyéb funkciókban is, hogy megszabaduljanak az ipari termelés egyhangú geometriájáról. Ekkor még nem esik szó antopozófiáról, amely a forma felszabadításának kitágítását hirdette, és amelyben az építészet katalizátorként és kontextusteremtőként működik. Az igyekezet arra irányult, hogy a természet erőinek formai megjelenítése sikerüljön az anyagok művészi célú felhasználása és a fantázia szárnyalása segítségével. A könyv második fele foglalkozik a mozgalomhoz lazán kötődő stílusokkal, mint például az expresszionizmussal, és annak továbbélésével (Hundertwasser). Úgy látszik, hogy az irányzat inkább ösztönzéseként, mintsem normaként marad fenn, amikor többek közt Frank O'Gehry próbálja munkáiban Steiner építészetének formai jelentőségét megmutatni.

Steiner szerint az épület arra való, hogy a formáin keresztül a test és a lélek szellemi magasságokba emelkedjék, és nem arra, hogy egy marhaszelet elfogyasztása közben védve legyen az esőtől. Világos, hogy a szent és a profán, a szellemi és a földi ellentétpárok mentén gondolkodik az építészet feladatairól szólva. Le Corbusier Ronchamps-i temploma is e hatás alatt született. A kötetben számos cikk foglalkozik a Goetheanummal, Steiner gondolatainak egyik folytatója, Rex Raab ír részletesen a dornachi épületekről, az egyes épületek és az együttes viszonyáról. Szó esik még Goethe színelméletéről és metamorfózis-tanáról, amelyek erősen hatottak Steinerre, aki Goethe tanítványának tekintette magát. Steiner gondolatai Oroszországban az értelmiségi elit révén terjedtek el. Igen érdekes a svéd Asmussen munkáinak ismertetése, aki egyaránt igyekezett praktikus és isteni útmutatásokat követni. Más építészek is bekerültek a kötetbe, így a német Jens Peters vagy a brit Christopher Day, a Tolkien-féle *Gyűrűk urából* vett inspirációkkal. A leglátványosabb cikk *Magyar szerves építészet* címmel Gáborjáni Pétertől származik, amelyet a magyar lélek szárnyalását jelképező organikus faszerkezetekről készített képek kísérik. A szemlélő népmeseillusztrációkhoz hasonlítja őket, megemlítve, hogy a fából készült belső erős spirituális légkört árasztanak.

IN MEMORIAM

HATÁR GYŐZŐ • 1914 – 2006

BUDAPEST ÉS AZ Ő ÉPÜLETÁLLAGA

(részlet, a rendkívül tanulságos írást a *Holmi* 2005. szeptemberi száma közölte, honlapjukon olvasható)

1950 végén a lesittelt mérnököket-építészeket összevonták a fővárosi Gyűjtő hírhedt „Kisfogházába”;¹ ott, annak első emeletén rendezték be azt a titkos műszaki irodát, amelyre büszkék voltak; nem „emberségből”, hanem hogy szakmai tudásuk ne heverjen parlagon, s a rendszer javára annak is levegyék a sápját. Erődítéseket terveztünk a jugó határra, valamint kaszárnyaegységek szabványterveit. Az összenyitott három zárka „rajztermében” élvezhettük az adagolt „szabadság” tágasságát, hogy tizenöt méteren átjárhatunk; a fényűzést, hogy van rajztáblánk, írógépünk, magas rakaszokban külföldi folyóirataink, kényelmes *igazi* székeink (hallatlan luxus!); napi két cigarettánk (dohányosnak mennyei manna), és van „összekötőnk”: az a megbízható pártmunkás kollégánk, aki hozta-vitte a tervrajzokat, és tartotta titokzatos „Központunkkal” a kapcsolatot.

Mi tagadás, dőzsöltünk. Élveztük, hogy nem kell „fűtőtestkopogtatással” zárkáról zárkára morzézni: egymás mellett ülve beszélgethetünk; hogy fejesvonalzót-logarlécezt tologathatunk, és halomban álló pauszpapíron alaprajzok kimódolásával mulatjuk időnket (ami született építésznek világfelejtető játszadozás), és élvezhettük, hogy többé nem „stokkol a flamó”, mert az Első Emeletnek a dupla csajka bab kijár. Csakhogy az első három „ellenőrzés” után az összekötő elvtárs-kolléga látogatásai megritkultak; végül a „vizit” végképp elmaradt.

Nagy riadalom támadt. Haditanácsot tartottunk. Fergeteges áltevékenységbe fogtunk – csak hogy a smaszerek ne vegyenek észre semmit. Halomra terveztünk mindenfélét, ami épp eszünkbe jutott. Jómagam vagy félszáz családi házat („albumba” kötve tartogattuk, és arról ábrándoztunk, hogy ha szabadulunk, kiadjuk). Utána Nemzeti Színházkolosszeumot (komplexumában volt Operaház, Nemzeti Színház, Kísérleti Színpad, Színiakadémia, Színház történeti Intézet és Múzeum, Drámakönyvtár, étterem; alatta két pincszinten parkolótér stb.; mintha csak a Garnier-féle párizsi Nagyopera komplexumán akart volna túltenni. Megjelenésében némileg neoszeccszációs, majdnem posztmodern. Sokkal nagyobbra méretezve, mint amekkora egy kis országnak kell). Kompletterv-készlet volt minden alaprajzával, kereszt- és hosszmeteszeteivel, külső-belső távlati képeivel egyetemben.²

Jó mulatság, férfimunka volt: szemmel láthatólag „folytattuk a foglalkozást”. A smaszerek elégedetten pöfékelve szemlélték

¹ A földszinten voltak a halálosok zárkái. Az akasztások napja a péntek volt; ilyenkor hátraparancsoltak a középfőfal mellé, ahol le kellett feküdnünk – hogy ne leskelődhessünk az ablak sarkából; de így is hallhattuk, amint az odahurcolt „frakciózó” szerencsétlenek utolsó leheletükig éltették Sztálin elvtársat és a Pártot –, s csak akkor kelhettünk fel, amikor lefújták a riadót: folytathattuk a „foglalkozást”, mintha mi sem történt volna.

² 1952 elején, a titkos építésziroda ávós megrohanása-szétdobálása idején ez is elpusztult. Egykori börtöntársam, Fehérváry István még látta, és önéletrajzában megemlékezik róla.

szorgalmunkat, és nem gyanítottak semmit. Megegett, hogy félretelve a „munkát”, nekiestem a külföldi építész-folyóiratok rakaszának. Sorra vettem a svájci *Domus*t, a francia *Architecture d'aujourd'hui*t, az angol *Architecture*-t, faltam a fényképeket, a cikkeket villanyoltásig. Egy ilyen alkalommal történt. Az angol *Architecture* évfolyamait emelgettem le a magas rakaszról, s a folyóirat fedőlapján egy olyan épületkolosszus színes fényképére bukkantam, hogy hátrarokkadtam vele a széken, és nem tudtam letenni. Felnagyítás nélkül is monumentális, palotás, kolonnádos építményt ábrázolt, de hogy ennek a városképből kiragyogó monsturnak mi volt a rendeltetése, és merre-hol van: ki annak a megmondhatója? Szalagcím, utalás alul, belül: sehol. Ez a lapszám heteken át „mandalámmá” – meditációs objektummá vált. Reggelente, valahányszor a szalmazsákról felserkentem, a széke mellett a csudapalota távlati megdicsőítése odaterítve várt.

Emeletmagas bázisra állítva, hogy kiemelje jelentőségét, jó futamatnyi széles díszlépcső vezetett fel a korinthuszi oszlop-rendhez, melynek se vége, se hossza kolonnádján a díszpárkányt barokk balusztrádokkal „attika” koronázta. Középtűt, mélyebbre helyezve, falmeződíszek tetején, osztópárkányok fölött felmagasítás – afféle négyzetes „dob” következett, azon ugyancsak négyzetes „perisztílium” futott körbe karcsú oszlopaival, s rajta, ornamentális entablaturába foglalva, négyfelől, négy nagy óra. A négyzetes alapon felszőkellő, különös kupolát kecses, vultás *lampada* zárta le. A karcsúnak ható, magas torony bizonyára kilométerekre látható volt.

Azonnal tisztában voltam azzal, hogy ez a tündérvár a mesterségbeli tudás és a lángelmére valló lelemény ötvözete: arcátlan szupergiccs, amely az érzelmekre apellál, s ugyanakkor a klasszicizáló monumentalitásnak olyan felsőfoka, hogy bővítetének hatása alatt csak odaragadni tudtam, elszakadni tőle nem. Megegett, hogy álmomban megjelent: megejtő-megbabonázó kőtorony ellebegése – hogy giccs pimaszabb már nem lehetne, s ugyanakkor a kőbe merevült berliozi fanfár megigéző harsogása (nemhiába mondja Schlegel, hogy az építést „megfagyott muzsika”). A szerelem gyomorruágása volt, vitruviusi belebolondulás, szerelembe esés. A szalmazsákom mellett a széke odakészítve, felébredéskor erre esett a pilantásom. Szemem elfutotta a könny.

Megszégyelltem ellágyulásomat, de könnybe lábadt szemmel megfogadtam: egyszer, ha ennek is vége lesz. A lábam ha térdig lekopik és a világ végére kell mennem, akkor is. Hogy ráismerek-e? Hajaj! Torony és kolonnád kitörülhetetlen képével emlékezetemben, ha addig élek is. Addig kereselem, amíg valahol a földön rá nem találok. De hol?

Oneiromantiké volt. Amilyen a jószálm.

Ugorjuk át azt a tíz évet, ameddig várom kellett.

1963 tájt lehettünk. Már az angol rádió munkatársa voltam, amikor a *Home Service* hathetes körútra küldött, szénior angol kollégámmal, aki az angol szigetországban piros sportkocsiján körtilhordozott. A *Penates et Lares* mindenütt más: a népszokások, az edények, a szerszámok, a babonák, a kiszólások, a testbeszéd. Nálunk az asztalos magától elfele tolvaj; a

kínai asztalos viszont maga felé vonja a gyalut, és másmilyen maga a gyaluszerszám is. Nos: ilyen „sültangol” furcsaságokra kellett felfigyelnem, s ha feltűnt valami, ékes (tört) angolsággal, ronda akcentussal bele a mikrofonba, hangosan, bőbeszédűen ecsetelnem a különbséget és „csodálkoznom” – ez volt a dolgom. Skóciában, Közép-Angliában, Walesben, hat hét alatt annyi kastélyt, várat, erődtített templomot, kolostorromot, haranglábat, vásártéri kalodát, római emléket, helytörténeti múzeumot, menhírt, városházát, katedráliszt láttam, hogy kétféle állt a fülem.

A túra felében lehettünk. Manchestertől dél felé haladva, a közel milliós Leeds felé tartottunk (pompás város, amely egyeteme, nagyszerű építésze, műemlékei ellenére nincs benne az átlageurópai tudatban). A város határához érve már messziről föltetszett egy magas, négyszögletes óratorony, amely ismerősnek tűnt. Ahogy mind közelebb értünk, és részleteivel is kibontakozott, megállt a szívverésem. Beleremegtem. Artikulálatlan kiáltásokat hallattam, és a volánt kezdtem csapkodni, amit finomkodó, kesztyűs kezű kollégám nem tudott mire vélni.

Beértünk. Ott parkoltunk le előtte a tilosban. Megkukultam – nem tudtam szóhoz jutni. Amit valaha a pesti Gyűjtőben, a „Halálos Házbán” fedeztem fel, a titkos mérnöki iroda folyóirat-rakasaiban, az angol *Architecture* tetején és mint már akkor, most is. A szememet nem tudtam levenni róla. Nála is leesett a húszfilléres: látta, mi az, amit olyan ittaszerelmes kimeredt szemmel bámulok, idegrendszerem rezonált a magam csendes örülségére, és akkor már a szénior kolléga is úgy bambított rá, nagy ámuldozva, mintha először látná.

– *A leedszi Városháza!*

A mesterművet megillető hódolattal néztük a palota hetvenöt méteres toronykolosszusát (mert jóval nagyobbnak hatott, mint amekkora volt). Az orrom elé tolt mikrofont elcsaptam, s ahelyett, hogy mondtam volna valamit, bántam is én a rádiót, a nagy magnót az ülésen, a szénior kollégát, aki hadonászva kiabált utánam, az istenért, vigyázzak testi épségemre: félőrült módjára rohagáltam a mérföldes főhomlokzat előtt a széles, forgalmas úttesten, ahol előttem-mögöttem el-elszáguldoztak az autók – csak hogy minél több szögből minden visztáját szemügyre vehessem, és nem tudtam betelni vele.

– *Itt vagy hát, meg vagy, mindvalóságosan, én Szépségesem!*

Ez volt az a se vége, se hossza emeletmagas plinthosz, így fest hát a valóságban ez a tízszlopos korinthoszi kolonnád, amely kiegészülve az oldalrizalitok féloszlopaival, befordul és körbefut! Ezek voltak hát azok a fényképen is megbabonázó francia reneszánsz kéménycsoportok, ékkövesen kiragyogó fedlapomamenseikkel! Se ez volt az a „lehetetlen ötlet”, hogy a koronapárkány lezárása fölött a négyzetes nagy attikára ráállítva, négyszögletes perisztiltorony következzen s azon meg, barokkos-homorlatos kupoládé alatt, harangot rejtő toronyóra zengve-bongva, zúgdozva a négy világtáj iránt! Dacolva az építőművészet lovagiasági szabályaival: *le-he-tet-len ötlet!*

Hatvan felé jártam, de nálam akkor fűrgébb hatvanévest nem látott a világ. Kamaszos izgalmmal alighanem komikus lehettem, de nem lehetett megállítani; és jóval fiatalabb angol

kollégám, lógó nyelvvel, mindenütt a nyomomban – mert már nyargaltam fel a díszlépcsőn, be a főbejáraton, át a csattogó lépteimet visszhangzó ovális vesztibülön, és be a hatalmas központi csamokba.

Barokkos tátongásán egyszeriben felmértem – nemcsak hangversenytermi méreteit, amire beépített orgonájának tömérdekségéből következtettem; nemcsak Berninít, Borrominít idéző tervezőjének, istenáldotta tehetségének szuverén formakezelését és lenyűgöző virtuozitását, hanem – *Szent Habakuk!* azt is, ami olyan nagyon, de nagyon *angol* volt benne, olyan kivigyorgó, olyan rikítóan „snassz”-angol. Nem győztem rajta furcsálkodni, s ha nem restelltem volna, a fülébe ordítom fiatal kollégámnak:

– *Látod, pajtás, ez az, ami nálunk másképp van!...*

Szerencsére magnó és mikrofon odakint maradt a kocsiülésen. Ítéletnapig hiába szabadkoznék-mentegőtödnék, ha akkor ezt magnóra mondom. Máiig kacagnom kell rajta. Azon, hogy ezt a halhatatlan tervet, ami fogantatásától fogva *carrarai márványba* kívánczolt, *hitvány stukkóból* hordták fel, ésde oly csiricsaré tarka színskála szerint kigyönyörítve, hogy ilyen ökörvér-veres akantuszleveleket, cinóberpiros párkánykonzolokat és vásári arannyal lehugyozott angyalszobrokat ennyire vidékies-giccseken és égetni való félresikerülten csak a förtelmes máltai katolikus templomokban látni. Vagyis: röhécseltem rajta, és rítam is egy sort: sajnáltam a géniuszt, akit nemzete nem becsül érdeme szerint (pedig amikor a pályázatot megnyerte, harmincéves sem volt).

Éme: *igaz* volt a jósvillám, a jövőbe vesző életút megérzése; éntudatom képernyőjén feltetszett az „ikon”, és csak rá kellett kattintanom, hogy megjelenjen „teremtetlen fényben” a *Mysterium Tremendum* ikonosztáza: lám, még alkalmam sem volt, hogy akarjam, ne akarjam: beváltódott fogadalmam, ahogyan szerelmeknek elígérkeztem: képéről beleszerettem, és immár ráelve, idáig zarándokolva, nincs más hátra, mint hogy elébe vessem magam, és megcsókoljam a földet – azt a földet, amelyről még 1957-ben, a bécsi szeretetotthon tornatermi priccsén kuksolva megírtam. Hogy „*minden hajó hazám*”.

...

Vajon Waterhouse volt-e ihletett tervezője (az ő mestermunkája a manchesteri Városháza – ahol a díszlépcső fémcső „fogódzója” egyúttal gázvezeték)...? Vagy Sir Edwin Lutyens, aki kormányzósági palotáival, diadalíveivel Fokvárostól Delhi-ig teleépítette a néhai Angol Világbirodalmat (és ha az első világháború nem akadályozza meg, betetőzi életművét, és megvalósul álma: Liverpoolban az a kupolás templomszörnyeteg, amely nagyobb lett volna a római Péter-templomnál)...?

Vagy ha ők nem, akkor tán Augustus Welby Pugin, az angol eklektika Mozartja, a Parlament belsőépítésze, aki a gótika kedvéért katolizált, hitt a stílus „térítő erejében”, és sorra építette neogót székesegeházait Newcastle-ban, Nottinghamban, Birminghamban, Southwarkban – és tán a legszebbet Dublin mellett, Maynooth egyetemi campusában – majd elméje elborult, és az örültekházában végezte...?

Vagy a liverpooli angyalarcú Lonsdale Elmes, a St. George's Hall megalkotója, ki e futballpályát meghaladó palotaóriás megépítését nem érthette meg – odahalt fiatalon, és az építését társa, Cockerell fejezte be...? Charles Barry volt tán a mestere, aki a Brightoni Képzőművészeti Akadémiát még görögös klassziczáló stílusban tervezte, de elpártolt fiatalságának olasz- reneszázs eszményétől, és a Temze-parti „Parlamentek Anyja” tervével elindította a neogót *redivivusát*...?

Tán Inigo Jones, számos, a Whitehallban terpeszkedő minisztérium és a Banqueting Hall tervezője, mennyezetén Rubens freskóival...? Sir Christopher Wren, a londoni Szent Pál-katedrális megalkotója, fél lábbal aki csillagász volt...? Avagy segítőtársa, az ördöngös-leleményes Hawksmoor? Ó, nem, emezek XVII–XVIII. századi mesterek, és nyilván óratornyos tündérpalotám megalkotójának nemzedékekkel előtte jártak.

Mintha nem tudnám nagyon is jól. Akinek mesterműve, a leedszi Városháza iránti olthatatlan szerelmem lángadozását nem fogja eloltani, csak a halál. *Cuthbert Brodrick* volt az építészgéniusz – az ő rajzablája, az ő keze vonása. Ki volt, mi volt, hova tűnt?

³ Cuthbert Brodrick (1822–1905) fiatal éveiben, vázlatkönyvvel a kézben, hosszabb tanulmányútra ment Olaszországba. Harmincéves volt, amikor a leedszi Városháza pályázatán, 1852-ben első díjat nyert. Építése hat évig tartott. Itt nem követhetjük a belső veszekedések és a változtatások történetét, de mindez valamelyest kiderül abból a tüneményes akvarellsorozatból, amelyet Brodrick 1854-ben állított ki Londonban, a Királyi Akadémia tárlóiban – az épület díszlépcsőjének változatairól, melyek közül egy sem épült meg. A Városháza felavatása után a sajtó *velencei reneszázs belső terekről* számolt be nagy elismeréssel, de a főhomlokzat „barokkos beütését” fanyalogva fogadta. A századfordulón a közízlés a klassziczáló eklektikától elfordult – a neogótika

A kézikönyvek gyanúsán szűkszavúak: a nagy angol élet- rajzi lexikon nem tud róla. Ez a nagyformátumú építőművész³ a leedszi Gabonatőzsde ovális-kupolás palotáján kívül mintha alig épített volna jelentőset. Osztozott a szigetország másik nagy építészgéniusza, Charles Rennie Mackintosh sorsában. Az el- lene bandába verődő pályatársak. A középszer. A hörcsöglelkű irigység. Elhúzódtak tőle. Kigolyózták. Elmarták.

„Nemzetközinek” csúfolt pályázaton Brodrick még elvitte a lille-i katedrális tervének első díját; s jöhet, kápolnakoszorús alaprajzában, felszökellő támíveivel, főportáljának a rheimsi székesegyház Paradí- zum-kapuzatára emlékeztető részletképzésében a roppant építményt a francia gótika szellemében fogalmazta meg, kivitelezésével országos botrány lett volna, ha megbízzák. Erős a gyanúm, minden francia úgy érezhette: inkább halva lássák, mintsem hazáját az a szégyen érje, hogy Lille székesegyházát egy *sale métèque* angol építőművész terve szerint építsék fel. Nem szegte kedvét, nem csorbította franciarajongását. Átköltözött Bretagne-ba (akárcsak közel három évtizeddel utána Mackintosh). Tengerparti nagy sétákat tettek, ak- varelleztek; elmerengtek a múltakon.

második divathulláma következett. Brodrick pedig életre-halálra elkötelezte magát az olaszofrancias reneszázs mellett, s így azután, a későbbi pályázaton (lon- doni kormányépületek [1857], Nemzeti Képtár [1866], manchesteri Városháza [1867]) terveivel rendre kudarcot vallott.

Akárcsak az országos tekintélyű Sir John Soane (1753–1837), mesterművei utóéletével Brodrick sem volt szerencsés; a közép-angliai Hullban a Királyi Tudományintézet (1847) és a Városháza (1861) pompás épületeit lebontot- ták; míg a scarborough-i nagyszálló ma is áll. Tüneményesen rajzolt/festett, hetvenegy rajzát és akvarelljét a RIBA – az Angol Építészegylet őrzi gyűjteményében.

RÓZSA GÁBOR • 1944 – 2006

Egyike azoknak a kivételes embereknek, akik számomra, amíg élek, halhatatlanok. Nem tudok semmit átadni a lényéből azoknak, akik nem ismerték. Semmilyen jelző nem írja le, nem teszi megközelíthetővé valakinek a személyiségét, aki olyan gazdagon, színesen és teljeskörűen ki tudja bontakoztatni saját egyéniségét, mint ő. Az egész életét, környezetét, kapcsolatait meg tudta formálni anélkül, hogy ehhez bármilyen formát, gesztust, viseletet kölcsönöznie kellett volna. Zavarbaejtően szembesített mindenkit a saját lényével, jelenlétével, ami csak azért volt zavarbaejtő, mert ez szokatlan viselkedés, nagyon kevesen képesek rá. Otthagytá az olajmérnöki állást, hogy valahol otthonra találhasson, és minden erejét a kultúrának és választott városának, Szentesnek szentelje. Könnyebb volna megmondani, mivel nem foglalkozott a szentesi múzeumban, ahol egyszerre dolgozott és lakott, mint hogy hányféle téma- körnek lett mindannyiszor kutatója, amikor a gondviselés azt a témát a nyakába sózta. Mindennel és mindenkiel foglalkozott, aminek és akinek köze volt Szenteshez, elfeledett életműveket fedezett fel, művészekét, tudósokét, mesterembereket, ame- lyekből kiállításokat rendezett, kiállításokat, amelyek egyszerre tudtak országos jelentőségű tárlatok és vidám helyi események lenni. Kérlelhetetlenül tartotta magát az események általa elfo- gadható rangjához és színvonalához, miközben elsősorban az vezette, hogy civilizációt teremtsen egy vidéki városban, ahol

attól, kényszerűen, régóta elszoktak az emberek. A civilizáció nem egyéni teljesítmények halmaza, hanem a közösség szelle- mi igényének átlaga, szolgálata a folytonos felülemelkedés és a folytonos alázat egyensúlyát követeli. Úgy volt erre évtizedeken át képes, hogy különféle kutatási tárgyaival mély, szeretetteljes közösséget vállalt, alkalmi rajongásai tökéletes összhangban voltak mindennapi életével, és élete is belefolyt a maga kedvére kiszemelt munkáiba. Interjúalanyai azonnal családtaggá váltak, s megajándékozta őket az önbecsülés, a társadalmi értékrend – legalább az ő fennhatósága alatt kibontakozó helyi civilizáció határaiig terjedő – helyrebillenésének élményével. Ezek azon- ban csak száraz tények, a halhatatlanságra kevés magyarázat. Valójában kevés szer találkoztunk, az utóbbi években végképp ritkán. Ő sűrűn küldözgette éves programjait, egy évre előre gondosan megtervezve a találkozásokat, előadásokat, filmbemutatókat és kiállításokat. Minden eseményhez részletes magyará- zatot fűzött, teletűzdelve személyes élményeivel. De akár jöttek a levelek, akár nem, létének tudata az első találkozás óta állandó- onak maradt bennem. Hogy ő van, teszi a dolgát a lehetséges legmagasabb szintű elkötelezettséggel, hogy egyáltalán lehet olyannak lenni, úgy élni, az életet halálosan komolyan venni és mégis könnyedén, folytonos elégedetlenséggel a kibírhatatlan körülmények és folytonos vidámságból az emberen mégis uralkodni tudó derű miatt. Borzasztó, hogy hosszú betegséggel kínlódva kellett elmennie. Nem én vesztettem el, hanem azok, akik ezután születnek.

Fent: Kuli László: családi ház, Pilisszentkereszt • lent: Fábíán Rigó Tamás és mtsai: családi ház, Budapest, XII. kerület

Kiss Simon Olivér – Czégány Sándor: társasház, Budapest, XII. kerület – távlati kép

TIZENHETEDIK ÉVFOLYAM – TÉLI SZÁM – ÁRA 540 Ft.